

2-31 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

- **Η μετανάστευση στη Γερμανία.**
Της Πέγκυ Κουνενάκη
- **Βαναβία και Ελλάδα.**
Η εθνεγερσία του 1821 και το πνεύμα του κλασικισμού, κυριαρχούν στο Μόναχο.
Του Γιάννη Μιχαήλ
- **Μετανάστες στη Γερμανία.**
Από γκασταρμπάιτερ στη δεκαετία του '60, πολίτες της Ενωμένης Ευρώπης σήμερα.
Του Γιώργου Ξ. Ματζουράνη
- **Την περίοδο της δικτατορίας.**
Στη Γερμανία οργανώθηκαν οι μεγαλύτερες αντιχουντικές εκδηλώσεις.
Του Γιώργου Ξ. Ματζουράνη
- **Deutsche Welle, Σταθμός Μονάχου.**
Δύο ραδιοφωνικοί σταθμοί που συνδέθηκαν στενά με τον Ελληνισμό της Γερμανίας.
Του Παντελή Μ. Παντελούρη
- **Μετανάστες συγγραφείς.**
Η δημιουργική παρουσία των Ελλήνων λογοτεχνών και ποιητών στη Γερμανία.
Του Γιώργου Ξ. Ματζουράνη
- **Η Γερμανία που εμπνέει.**
Ελληνες εικαστικοί που δούλεψαν και επηρεάστηκαν από το ανεξάρτητο γερμανικό πνεύμα.
Της Αθηνάς Σχινά
- **Οι νεοελληνικές σπουδές σήμερα.**
Γερμανικά πανεπιστήμια όπου διδάσκονται συστηματικά η νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία.
Του Κ.Α. Δημάδη
- **Ελληνικές ταβέρνες.**
Η νοσταλγία για τις γεύσεις, αλλά και η ανάγκη συνάντησης των συμπατριωτών, οδήγησαν στη δημιουργία τους.
Του Κώστα Παπαναστασίου
- **Το θέατρο της μετανάστευσης.**
Οι παραστάσεις της Εργατικής Σκηνης Μονάχου και του θεάτρου Βούπερταλ.
Του Γιώργου Χατζηδάκη
- **Ελληνες όμηροι στη Γερμανία.**
Το στρατόπεδο Neuengamme και σε πρώτη δημοσίευση ο πλήρης κατάλογος 156 τραγικών θυμάτων.
Του Παντελή Μ. Παντελούρη
- **«Ενθάδε κείται...».**
«Νότιο Νεκροταφείο του Μονάχου»: ένα κοιμητήριο Ελλήνων και φιλελλήνων.
Της Σταθώς Ματζουράνη

Εξώφυλλο: Ελληνίδα μετανάστρια, φτάνει μαζί με τα παιδιά της στη Γερμανία (αρχείο Γ. Ματζουράνη).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η μετανάστευση στη Γερμανία

Η φωτογραφία αυτή δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας «Kölner Stadt – Anzeiger» της Κολωνίας, στις 25 Μαρτίου 1968, με την ακόλουθη λεζάντα: «Η άσπρη Ακρόπολη λάμπει στην ελληνική καλοκαιρινή νύχτα. Στο γεμάτο κέφι, με ζωγραφισμένους τοίχους ελληνικό κέντρο “Ελλάς” μιλάει ο δήμαρχος Wiefel σε 200 μέλη της Ελληνικής Εργατικής Κοινότητας Ρήνου – Βούπερ και Λεβερκούζεν, φωνάζοντας “Ελευθερία στην Ελλάδα”». Δεξιά του ο υπεύθυνος πολιτιστικού της κοινότητας Βαγγέλης Σακκάτος». Ο Brunno Wiefel ήταν τότε δήμαρχος του Kreistadt και ομοσπονδιακός βουλευτής. Υπήρξε επίσης φιλέλληνας και δημοκράτης που συμπαραστάθηκε δυναμικά την εποχή της χούντας. (Αρχείο Β. Σακκάτου).

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ των Ελλήνων στη Γερμανία χρονολογείται από τα χρόνια του εθνικού απελευθερωτικού αγώνα του 1821. Από την εποχή του βασιλιά Λουδοβίκου (1825), λάρη του ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος όχι μόνο ήθελε να μετατρέψει το Μόναχο –πρωτεύουσα του τότε κράτους του– σε άλλη Αθήνα, αλλά δήλωνε, επίσης: «Πιότερο από διάδοχος του θρόνου θα ήθελα να ήμουν Έλληνας πολίτης». Αυτά συνέβαιναν τον 19ο αιώνα. Γιατί, τον 20ό, τα πράγματα άλλαξαν: Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η Ελλάδα βιώνει την τραγικότερη περίοδο της ιστορίας της. Ανεργία, κοινωνική ανασφάλεια, ανέχεια, μαστίζουν κυρίως τα κατώτερα οικονομικά στρώματα (εργάτες – αγρότες) του ελληνικού πληθυσμού. Διέξοδο για τους περισσότερους που δυστυχούσαν, η μετανάστευση. Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδάς, Αυστραλία, Βέλγιο, Γερμανία.

Το 1960 υπογράφεται η ελληνογερμανική συμφωνία «Περί απασχολήσεως Ελλήνων εργατών στη Γερμανία». Είναι η εποχή της μεγάλης εξόδου. Θα μεταναστεύσουν στη Γερμανία περίπου ένα εκατομμύριο Έλληνες. Η Ελλάδα αποψιλώνεται από το πιο ζωντανό και παραγωγικό εργατικό δυναμικό της.

Οι μετανάστες θα συναντήσουν μύριες όσες δυσκολίες. Θα ζήσουν ομαδικά σε μικρά δωμάτια, θα δουλέψουν κάτω από σκληρές συνθήκες για να εξοικονομήσουν χρήματα, τα οποία στέλνουν στις οικογένειές τους. Ωστόσο, η συμφωνία που είχε υπογραφεί δεν δεσμεύει τις γερμανικές αρχές. Ποτέ δεν θα παραδεχτούν ότι η Γερμανία αποτελεί χώρα υποδοχής μεταναστών. Με τη δικαιολογία ότι η παραμονή των ξένων εργατών ήταν προσωρινή, δεν τους αναγνωρίζουν σχεδόν κανένα δικαίωμα, πολιτικό ή κοινωνικό. Στο καθημερινό τους λεξιλόγιο θα προστεθεί η λέξη γκασταρμπάιτερ –φιλοξενούμενος εργάτης– που με τα χρόνια θα πάρει τις χειρότερες διαστάσεις. Ταυτόχρονα, τα παιδιά των μεταναστών θα βρεθούν ανάμεσα σε δύο πατρίδες, χωρίς ουσιαστικά να γνωρίζουν καμιά γλώσσα.

Στα χρόνια της δικτατορίας η πλειοψηφία των μεταναστών θα στραφεί εναντίον της. Θα τους συμπαρασταθούν οι Γερμανοί δημοκράτες. Έχουν μείνει ιστορικές οι μεγάλες, κοινές διαδηλώσεις, οι εκπομπές της Deutsche

Welle αλλά και του Σταθμού του Μονάχου, που όχι μόνο εμπυχώνουν τους Έλληνες αλλά και αποτελούν έγκυρες πηγές ενημέρωσής τους.

Καθώς περνούν τα χρόνια η ζωή παίρνει το δρόμο της. Οι Έλληνες σταδιακά μαθαίνουν τη γλώσσα, αποκαθίστανται οικονομικά, συνεταιρίζονται με Γερμανούς. Η ελληνική μουσική θα παίξει σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία των δύο λαών. Εικαστικοί καλλιτέχνες παίρνουν τις πρώτες υποτροφίες DAAD και δημιουργούν έργα εμπνευσμένα από τη νέα γερμανική πραγματικότητα. Μετανάστες πρώτης γενιάς, αλλά και κάποιοι δεύτερης, παρουσιάζουν τα πρώτα λογοτεχνικά κείμενα γραμμένα στα ελληνικά. Λίγο αργότερα θα εμφανιστούν και τα πρώτα κείμενα Ελλήνων γραμμένα κατ' ευθείαν στα γερμανικά. Με τα χρόνια οι νεοελληνικές σπουδές θα εμφανιστούν σε πολλά πανεπιστήμια.

Σήμερα με την Ευρωπαϊκή Ένωση τα πράγματα έχουν αλλάξει αρκετά. Υπάρχουν, βέβαια, ακόμη μετανάστες, τα επίσημα στοιχεία δίνουν τον αριθμό 450.000), οι οποίοι, όπως είναι φυσικό, υφίστανται τις βαριές συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Ταυτόχρονα, παλιοί μετανάστες έχουν μετατραπεί σε επιχειρηματίες συμβάλλοντας στην οικονομική συνεργασία των δύο χωρών, ενώ τα περισσότερα από τα παιδιά τους έχουν ενσωματωθεί στη γερμανική κοινωνία.

Από ελληνικής πλευράς έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες, τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο επικοινωνίας με τους εναπομείναντες μετανάστες και τα παιδιά τους, αλλά και δημιουργίας διαύλων επικοινωνίας με την ίδια τη γερμανική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτών των προσπαθειών ανήκει η λειτουργία του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού στο Βερολίνο –με απώτερο στόχο την προβολή του σύγχρονου πολιτισμού– ενώ οι Ημέρες Ελληνικού Πολιτισμού, που ξεκίνησαν από τη Βόννη και συνεχίστηκαν στο Αμβούργο και τη Στουτγκάρδη με επιτυχία, σταμάτησαν μετά την απομάκρυνση του εμψυχωτή τους Έλληνα πρόσβη Ιωάννη Μπουρλογιάννη– Τσαγκαρίδη.

Το αφιέρωμα των «Επτά Ημερών» άντλησε την έμπνευσή του από τον Ελληνισμό της Γερμανίας. Θέμα τεράστιο. Ήταν φυσικό, ο περιορισμένος χώρος να αφήσει αρκετά επιμέρους θέματα εκτός...

Επιμέλεια αφιερώματος:
ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ

Βαυαρία και Ελλάδα

Η Εθνεγερσία του 1821 και το πνεύμα του κλασικισμού, κυριαρχούν στο Μόναχο

Του **Γιάννη Μιχαήλ**

Αρχιτέκτονα – Πολεοδόμου

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ της Ελλάδας με τις περισσότερες χώρες, όπου μπορεί να ανιχνευθεί κάθε είδους ελληνική παρουσία, είναι μονόδρομες. Ετσι, είναι ελάχιστη στην Ελλάδα η παρουσία της Αιγύπτου ή της Αυστραλίας, ενώ ήταν ή είναι έντονη σε αυτές τις χώρες η ελληνική παρουσία. Αντίθετα, υπάρχουν παραδείγματα με αμφίδρομες σχέσεις, κυρίως, βέβαια, με χώρες της Ευρώπης. Ανάμεσα σε αυτές η Βαυαρία και ιδιαίτερα το Μόναχο καταλαμβάνουν ιδιαίτερη θέση.

Κι ακόμα: Οι σχέσεις Βαυαρίας – Ελλάδας ή Μονάχου – Αθήνας είναι μεν έντονες και αδιάλειπτες κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, πλην όμως παρουσιάζουν στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα μια καταπληκτική κορύφωση, η οποία αποτελεί συνάμα κορύφωση της ευρωπαϊκής τέχνης. Σε αυτές τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα η Βαυαρία, που ήταν μια μικρή σχετικά ευρωπαϊκή χώρα αλλά με υψηλή πολιτιστική παράδοση, σφραγίζει την εξέλιξη της Ελλάδας, ενός φτωχού νεοσύστατου μεσογειακού κράτους, αλλά με πλούσια ιστορική κληρονομιά. Και αντίστροφα, η Ελλάδα –και όχι μόνο η αρχαία– συνδέεται τότε με την ανάδειξη του Μονάχου σε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Δύο οι γενεσιουργοί παράγοντες αυτής της πολιτιστικής κυρίως ανταλλαγής, η άνοδος του Λουδοβίκου του Α' στο θρόνο του νεοπαγούς Βασιλείου της Βαυαρίας και η έκρηξη του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα του 1821.

Πινακοθήκη της ομορφιάς

Ο Λουδοβίκος ο Α' αποτέλεσε από νέος, για την ακρίβεια ήδη ως διάδοχος του βαυαρικού θρόνου, μια ξεχωριστή πραγματικότητα. Ο Ταλλεϋράνδος τον χαρακτηρίζει απaráμιλλα: «πρόκειται για ένα τρελό, που έχει όμως λογική».

Ο μονάρχης απέδειξε ότι είχε και λογική και αίσθημα, με ιδιαίτερη μάλιστα προτίμηση στο ωραίο φύλλο, εφόσον έχασε το θρόνο του για τα μάτια της περιβόητης χορεύτριας Λόλα Μόντεζ. Σε αυτή την προτίμησή του οφείλεται και η γνωστή «Πινακοθήκη της Ομορφιάς» ή των «Ωραίων γυναικών» της εποχής του, που δημιούργησε μέσα στο κομψοτέχνημα του Παλατιού του Nymphenburg. Στις καλλονές αυτές της Πινακοθήκης συγκαταλέγεται και η Ελληνίδα κόρη Μπότσαρη.

Πίνακας του Alois Bach που απεικονίζει σκηνή σε πανδοχείο του Bad Tölz, 1835. Βαυαρός υπαξιωματικός διηγείται τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα, μια μακρινή και άγνωστη χώρα.

Ρεαλιστής, ρομαντικός, είχε την ευτυχία να εκφράζει την τότε κοινή γνώμη της Ευρώπης για μια νέα τάξη πραγμάτων μετά την θύελλα του μεγάλου Κορσικανού και μετά τις παλινορθωτικές–απολυταρχικές τάσεις της «Ιεράς Συμμαχίας». Κυρίως, όμως, ο Λουδοβίκος, ο Βασιλιάς – Καλλιτέχνης, είχε τη σπάνια ευκαιρία να δρομολογήσει τη μεταμόρφωση του Μονάχου σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές του αντιλήψεις, οι οποίες είχαν σχηματιστεί από την ενδελεχή εντρύφησή του στο έργο του Ομήρου.

Στα έπη του ποιητή της Ιωνίας και, γενικότερα, στα πολιτιστικά επιτεύγματα του αρχαιοελληνικού κόσμου, ο επίδοξος διάδοχος ανακαλύπτει ότι «η συγγένεια στην τέχνη ενώνει του Ελληνες και τους Τεύτονες» και αρχίζει να ζει το αρχαιοελληνικό του όνειρο: «Πιότερο από διάδοχος θρόνου θα ήθελα να ήμουν Έλληνας πολίτης».

Η Ελληνική Επανάσταση

Το 1816, εννέα χρόνια, δηλαδή, πριν ο Λουδοβίκος στεφθεί Βασιλιάς της Βαυαρίας, εγκαινιάζει τη λαμπρή κατασκευαστική του σταδιοδρομία, πραγματώνοντας, έτσι, τα αρχαιοελληνικά του όνειρα με την ανέγερση της Γλυπτοθήκης του Μονάχου. Ξαφνικά, όμως, στον κόσμο της ονειρικής αρχαίας Ελλάδας αντιπαράτίθεται η σκληρή πραγματικότητα της νεότερης

Ελλάδας. Το 1821 ξεσπά η ελληνική εξέγερση που φέρνει τον Λουδοβίκο ακόμα πιο κοντά, ακόμα πιο φλογερά, τόσο στα αρχαιοελληνικά ιδεώδη, όσο και στις ανάγκες των επαναστατημένων Ελλήνων. Πιστεύει ακράδαντα ότι «μετά την απελευθέρωση της Γερμανίας από το ναπολεόντειο ζυγό, τίποτα δεν επιθυμώ τόσο πολύ, όσο τη νίκη της Ελλάδας». Για αυτή τη νίκη αλλά και για τη γέννηση της νέας Ελλάδας, ο Λουδοβίκος θα συνεισφέρει πολλά.

Από το 1821 και μετά θα ενισχύσει με κάθε τρόπο τόσο τους αγωνιζόμενους Έλληνες όσο και την απελευθερωμένη Ελλάδα: στην αρχή με όπλα, χρήματα, στρατιωτικούς συμβούλους, την εξαγορά αιχμαλώτων από την Αίγυπτο, υποτροφίες για σπουδές σε παιδιά πεσόντων Ελλήνων αγωνιστών. Στη συνέχεια θα στείλει το δευτερότοκο γιο του ως πρώτο Βασιλιά της μικρής Ελλάδας.

Μαζί του θα στείλει 10.000 αξιωματικούς, στρατιώτες, υπαλλήλους, δασκάλους, γιατρούς, αρχιτέκτονες, επιστήμονες. Η μεγάλη αυτή αναπτυξιακή βοήθεια θα διαρκέσει για μια δεκαετία, έως το 1843, οπότε με την ψήφιση του Συντάγματος οι ξένοι πρέπει να αποχωρήσουν. Το διάστημα αυτό ο Λουδοβίκος συνδιοικεί την Ελλάδα, την οποία ευτυχεί να επισκεφτεί το 1835 σε εκπλήρωση παλιού του πόθου. Από τις πολλές σωτήριες επεμβάσεις του στην Αθήνα, ας αναφερθεί χαρακτηριστικά η διατήρηση της Κα-

πνικαρέας. Αυτό το σύμβολο της αθηναϊκής παλαιότητας είχε καταδικαστεί σε κατεδάφιση, εφ' όσον πάνω του περνούσε η υποτείνουσα του αθηναϊκού πολεοδομικού τριγώνου: η οδός Ερμού. Ο Λουδοβίκος εισακούει τη διαμαρτυρία του νεαρού Δήμου Αθηναίων, η οποία σημαδεύει την απαρχή της εξέγερσης της ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης ενάντια στην κηδεμονία της κεντρικής εξουσίας.

Οι Βαυαροί στην Ελλάδα

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και, ιδιαίτερα, στη νέα πρωτεύουσά του, την Αθήνα, ο Λουδοβίκος έρχεται να εκπληρώσει τις πνευματικές του υποχρεώσεις προς τον ελληνικό κόσμο. Η μεγάλη σημασία της λαμπρής ανάπτυξης και της μεγάλης εξάπλωσης του κλασικισμού στην Αθήνα παρουσιάζεται σε ένθετο της Καθημερινής («Νεοκλασικισμός στην Αθήνα» 10/11/96). Τις ίδιες όμως ελληνικές υποχρεώσεις έχει επωμιστεί και για τη χώρα του και, ιδιαίτερα, για την πρωτεύουσά της, το Μόναχο: «Δεν πρόκειται να ησυχάσω προτού δω το Μόναχο να μοιάζει με την Αθήνα». Ετσι αρχίζει η παρουσία της Ελλάδας στο Μόναχο, τόσο της αρχαίας όσο και της τότε σύγχρονης.

Ταυτόχρονα σχεδόν οι κάτοικοι της Βαυαρίας είχαν την ευκαιρία να ακούσουν κάτι για την μακρινή και άγνωστη χώρα από τα στόματα των Βαυαρών στρατιωτών, που επανακάμπουν στην πατρίδα τους. Από την εποχή εκείνη σώζεται ένας ζωγραφικός πίνακας του –όχι πολύ γνωστού– ζωγράφου Alois Bach, που απεικονίζει το 1835 έναν υπαξιωματικό του βαυαρικού στρατεύματος (3.500 άνδρες) να στρογγυλοκάθεται σε ένα πανδοχείο του ωραιότατου χωριού Bad Tölz στους πρόποδες των Αλπεων, να διηγείται τις εκπληκτικές περιπέτειές του. «Λες και ερχόταν από έναν άλλο κόσμο», σχολιάζει στο τόσο ζωντανό βιβλίο του ο θερμός φιλέλληνας Βολφ Ζάνιτλ, «οι Βαυαροί στην Ελλάδα – Η γέννηση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Οθωνα (1981)», Αθήνα 1984. Διηγήσεις, λοιπόν, από έναν κόσμο γεμάτο πολεμιστές, βράχια, θάλασσες και πολλά, πολλά μάρμαρα, τα οποία όμως σπεύδουν να μελετήσουν σμηνή γραμματιζόμενων από παντού.

Με την κάθοδο του Οθωνα στην Ελλάδα αρχίζει ο ερχομός, για διάφορους λόγους, των Ελλήνων στο Μόναχο: αξιωματούχοι και σπουδαστές, ορφανά και καλλιτέχνες, άγνωστοι άνθρωποι του λαού και γνωστές προσωπικότητες με τις γραφικές

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Η Γλυπτοθήκη, στη Βασιλική Πλατεία του Μονάχου, όπου εκτίθενται τα γλυπτά του ναού της Αφαίας, από την Αίγινα. Αρχιτέκτων, Leo von Klenze.

Συνέχεια από την 3η σελίδα

φουστανέλες τους, όπως ο Πλαπούτας, ή με τις βράκες τους, όπως ο Μιαούλης. Βέβαια, μερικοί από αυτούς δεν αντέχουν το ψυχρό και ομιχλώδες κλίμα. Έτσι, στο παλιό νεκροταφείο Suedfriedhof, ο σημερινός διαβάτης συναντά ταφόπλακες με –για τους εντόπιους– ακαταλαβίστικες επιγραφές όπως:

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ Ο ΛΕΩΝΙΔΑΣ, ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ, ΕΓΓΟΝΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, ΠΟΥ ΠΕΘΑΝΕ ΑΓΟΡΙ ΑΚΟΜΑ ΣΤΟ ΜΟΝΑΧΟ ΣΤΙΣ 8 ΔΕΚ. 1836. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΑΥΤΟ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΣΕ ΕΝΑΣ ΠΑΛΙΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ Ο Λ. Ο Α' ΒΑΣ. ΤΗΣ ΒΑΥ. (δηλαδή ο Λουδοβίκος ο Α' Βασιλιάς της Βαυαρίας).

Μόναχο και κλασικισμός

Η παρουσία της Ελλάδας στο Μόναχο κατά τον 19ο και 20ό αιώνα είναι αδιάλειπτη. Οι άνθρωποι όμως έρχονται και παρέρχονται, τα έργα τους ξεχνιούνται ή έστω εισέρχονται στην ιστορία. Τα αρχιτεκτονήματα μένουν και διαιωνίζουν την εποχή τους, ως συμπύκνωση γεγονότων, δράσεων, επιτευγμάτων.

Τέτοια αρχιτεκτονήματα αφήνει πολλά στο Μόναχο ο Λουδοβίκος, τα οποία μαρτυρούν την πολύτροπη παρουσία της Ελλάδας στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά, που προσδίδουν στο Μόναχο τη μεγαλοπρέπεια μιας μητρόπολης, τριάντα τον αριθμό (μεταξύ των οποίων η περίφημη Παλιά Πινακοθήκη) φέρουν την υπογραφή ενός από τους πλέον διακεκριμένους εκπροσώπους του ευρωπαϊκού κλασικισμού του 19ου αιώνα, του Leo von Klenze. Εξάλλου, την υπογραφή του φέρει και το πολεοδομικό σχέδιο του αθηναϊκού κέντρου.

Το σπουδαιότερο έργο του Λουδοβίκου και του Klenze αλλά και το έρ-

γο με την ισχυρότερη παρουσία της Ελλάδας στο Μόναχο, τόσο της αρχαίας όσο και της νεότερης, είναι η Koenigsplatz, η Πλατεία των Βασιλέων, λαμπρή σύνθεση του ευρωπαϊκού κλασικισμού.

Την πλατεία περιτοιχίζουν τρία περίφημα κτίρια: Δεξιά, όπως εισέρχεται κανείς από το κέντρο της πόλης, υψώνεται η Γλυπτοθήκη, ένα από τα ωραιότερα μουσεία, όπως λένε οι εντόπιοι και όχι μόνο, του κόσμου. Το απλό αλλά ωραιότατο δωρικό κτίριο με τον πλουσιότερο εσωτερικό γύψινο διάκοσμο δημιουργείται (1816–1834) από το Λουδοβίκο σε σχέδια του Klenze για να στεγάσει τα γλυπτά του αετώματος του ναού της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα. Ο Λουδοβίκος είχε αγοράσει αυτά τα γλυπτά στη Ρώμη, όπου είχαν φτάσει μέσω Ζακύνθου. Βασική εντολή του στον διάσημο γλύπτη του κλασικισμού Δανό Bertel Thorwaldsen ήταν να συμπληρώσει τα σπασμένα και χαμένα μέλη των αγαλμάτων. Ο Thorwaldsen ανταπεξήλθε τέλεια: Μέχρι το 1960 ήταν σχεδόν αδύνατο να διακρίνει κανείς το μάρμαρο από το γύψο.

Η Γλυπτοθήκη ξαναγεννιέται στη δεκαετία 1960–'70, ύστερα από τις καταστροφές που υπέστη κατά τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο καθηγητής του γειτονικού Πολυτεχνείου Josef Wiedemann αναστηλώνει κατά υποδειγματικό τρόπο το κτίριο. Η σπουδαιότερη επέμβασή του έγκειται στην κατάργηση των γύψινων διακοσμήσεων, οι οποίες, αν και ωραιότατα έργα τέχνης, έρχονταν σε αντίθεση με τα έργα της αρχαιοελληνικής γλυπτικής τέχνης.

Πιο δραστική ήταν η αφαιρετική επέμβαση του διευθυντή της Γλυπτοθήκης Dieter Ohly, γνωστού και από τις ανασκαφές του στον αθηναϊκό Κεραμεικό. Αυτός τοποθέτησε τα αγάλματα σε ένα λουτρό με κατάλλη-

λες χημικές ουσίες, έτσι ώστε να διαλυθούν εντελώς όλες οι γύψινες προσθήκες. Σήμερα τα γλυπτά του Αετώματος της Αφαίας προβάλλουν σε όλο τους το μεγαλείο. Τις ελλείψεις των μελών έρχεται να συμπληρώσει η φαντασία του επισκέπτη.

Συλλογές αρχαιοελληνικής τέχνης

Η Γλυπτοθήκη βρίσκεται σε διάλογο με το απέναντί της κτίριο της Neue Staatsgalerie, του Νέου Κρατικού Κτιρίου Εκθέσεων, έργο του αρχιτέκτονα Georg Friedrich Ziebland. Το κτίριο αυτό, κορινθιακού ρυθμού, κτίστηκε στη θέση ενός ορφανοτροφείου για τα ορφανά του απελευθερωτικού αγώνα του 1821. Αυτό το κτίριο, που υπέστη καταστροφές από τον πόλεμο, αναμορφώθηκε στο εσωτερικό του, επίσης κατά τρόπο υποδειγματικό, όπως η Γλυπτοθήκη, από τον καθηγητή του Πολυτεχνείου Johannes Ludwig, για να στεγάσει την εντυπωσιακή συλλογή μικρών αντικειμένων αρχαιοελληνικής τέχνης, δηλαδή κεραμικής και χρυσοχοΐας. Τα δύο αυτά κτίρια αποτελούν διακεκριμένες περιπτώσεις ένταξης του κλασικισμού στη σύγχρονη εποχή.

Η πλατεία συμπληρώνεται με το επιβλητικό διακοσμητικό κτίριο των Προπυλαίων, ιωνικού ρυθμού, 1854–1862. Το θέμα της αρχιτεκτονικής σύνθεσης αυτής της ανάμνησης των Προπυλαίων της αθηναϊκής Ακρόπολης έδωσε και πάλι ο Λουδοβίκος στο δικό του Μνησικλή, τον Klenze, με την εντολή να χαραχτούν στους τοίχους τα ονόματα των Ελλήνων αγωνιστών του '21, ενώ οι παραστάσεις των αετωμάτων απεικονίζουν τον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό και την άνοδο του Οθωνα στον ελληνικό

θρόνο. Το 1862, ενώ ολοκληρώνεται η οικοδόμηση των Προπυλαίων, γκρεμίζεται στη μακρινή νέα Αθήνα ο θρόνος του γιου του Λουδοβίκου, Οθωνα.

Ας αναφερθεί, ακόμα, ότι η ελληνική εθνεγερσία διαιωνίζεται από μια πλειάδα ζωγραφικών πινάκων από τους Βαυαρούς ζωγράφους αυτής της εποχής, οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα, κυρίως δε από τις μνημειώδεις απεικονίσεις του Peter von Hess, 1792–1871, ενός πρωτοπόρου ρεαλιστή ζωγράφου του 19ου αιώνα. Από τα πολλά, μεγάλα και μικρά έργα του, ας αναφερθούν οι 39 σκηνές του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, που στόλιζαν τις ψίδες του Αυλικού Κήπου του Μονάχου. Το κτίριο και οι τοιχογραφίες καταστράφηκαν στον πόλεμο, ζούν όμως πάντοτε στα σχολικά βιβλία των ελληνοπαίδων όλων των εποχών. Ο Peter von Hess δίδασκε στην περίφημη Ακαδημία των Εικαστικών Τεχνών του Μονάχου, όταν στο συνάδελφό του Karl von Piloty έρχεται να μαθητεύσει και να τους διαδεχθεί ένας νεαρός από την Τήνο, ο Νικόλαος Γύζης. Έτσι αρχίζει στην Ακαδημία η σειρά των μεγάλων ελληνικών παρουσιών, από το Νικόλαο Γύζη στο Σπύρο Βικάτο και από τον Μπουζιάνη στον Γιάννη Ψυχοπαίδη, ενώ αδιάλειπτες και πολυάριθμες είναι οι ελληνικές παρουσίες στο διπλανό κτίριο του πανεπιστημίου (για να αναφερθεί ένα μόνο παράδειγμα ελληνικής παρουσίας στα φημισμένα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα του Μονάχου), όπως του πατριάρχη της γερμανικής μουσικολογίας Θρασύβουλου Γεωργιάδη ή του συνώνυμου του επιφανούς αστικολόγου Απόστολου Γεωργιάδη.

Όλα, λοιπόν, στο Μόναχο, μνήμες και μνημεία, άνθρωποι και κτίρια, επιγραφές και ταφόπλακες, εκθέτουν το μεγάλο μωσαϊκό της ελληνικής παρουσίας στην επί του ποταμού Ιζαρ Αθήνα.

Μετανάστες στη Γερμανία

Από γκασταρμπάιτερ στη δεκαετία του '60, πολίτες της Ενωμένης Ευρώπης σήμερα

Ελληνίδες εργάτριες μαζί με τα παιδιά τους μετακινούνται μαζικά με το τρένο. Τα γερμανικά τους ελάχιστα, μετακινούνταν μαζικά για να μην χαθούν στις άγνωστες πόλεις... (Αρχείο Γ. Ματζουράνη).

Του **Γιώργου Ξ. Ματζουράνη**

Δημοσιογράφος - Συγγραφέας

ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ του 1960 υπογράφηκε η ελληνογερμανική συμφωνία «Περί απασχολήσεως Ελλήνων εργατών στη Γερμανία». Και από τότε πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες βρήκαν διέξοδο στη γερμανική βιομηχανία, στα ορυχεία και στις υπηρεσίες ως ανειδίκευτοι εργάτες. Ο ένας στους οκτώ Έλληνες μετείχε σ' αυτή την επική έξοδο, ολόκληρες οικογένειες και χωριά μεταφέρθηκαν στη Γερμανία και μάλιστα τις πρώτες δεκαετίες διατήρησαν με πείσμα τη συνοχή της ιδιαίτερης καταγωγής τους. Άλλοι παρέμειναν εκεί λίγα, άλλοι περισσότερα χρόνια, μερικοί βρήκαν την ευκαιρία να μεταναστεύσουν ακόμα μακρύτερα και μονιμότερα στις ΗΠΑ,

τον Καναδά και την Αυστραλία. Η θητεία των Ελλήνων στη Γερμανία χωρίζεται σε δύο εικοσαετείς περιόδους με διαχωριστικό ορόσημο το 1981, έτος που η Ελλάδα εντάχθηκε στην ΕΟΚ. Σήμερα ζουν στη Γερμανία 450.000 Έλληνες.

Τα κύρια αίτια αυτού του τρομακτικού μεταναστευτικού ρεύματος ήταν και εξακολουθούν να παραμένουν, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Η εικοσιπενταετία μέχρι το 1960 ήταν μια από τις τραγικότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας και οι επιπτώσεις της σφράγισαν τη ζωή των μελλοντικών μεταναστών που όλοι τους γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν σ' αυτή την περίοδο.

Το άγχος της ανασφάλειας, της καταπίεσης και του φόβου, ο πόθος να μορφώσουν τα παιδιά τους, το

συνήθως υποθηκευμένο αγροτικό νοικοκυριό τους, η έλλειψη κάθε κοινωνικής αρωγής, η ανεργία και η υποαπασχόληση ανάγκαζαν τους Έλληνες να ζητήσουν καταφύγιο στις ευρωπαϊκές φάμπρικες. Είχαν την κρυφή ελπίδα ότι στη Γερμανία θα λύσουν το πρόβλημά τους. Ήταν η προσπάθεια να ξεφύγουν οριστικά από τα παρασκήνια της κοινωνίας τους και να διεκδικήσουν στην πράξη τα στοιχειώδη δικαιώματα που αναγνωρίζει, θεωρητικά, σ' όλους τους ανθρώπους ο αιώνας μας.

Αριστο έμψυχο υλικό

Οι Έλληνες που μετανάστευσαν στη Γερμανία ήταν κατά 85% αγρότες και μόνο το 7% προερχόταν από μεγάλες πόλεις. Το μορφωτικό τους

επίπεδο ήταν χαμηλό· λιγότεροι από τους μισούς είχαν τελειώσει τη βασική εκπαίδευση. Από την άλλη πλευρά όμως ήταν από το πιο καλό έμψυχο υλικό που διέθετε η Ελλάδα. Το 90% των μεταναστών ήταν ηλικίας από 18-35 ετών. Η υγεία τους ήταν άριστη. Η γερμανική υγειονομική επιτροπή εξέταζε με ξεχωριστή αυστηρότητα τους υποψήφιους μετανάστες και υπήρχε τόση μεγάλη προσφορά ώστε να επιλέγονται μόνο εκείνοι που συγκέντρωναν τις ιδεώδεις προϋποθέσεις για τη βαριά βιομηχανική δουλειά. Οι υποψήφιοι μετανάστες σχημάτιζαν ατέλειωτες σειρές έξω από τα γραφεία των επιτροπών επιλογής και ήταν ευτυχισμένοι αν οι γιατροί τους έβρισκαν τα δόντια, τα μάτια, την καρδιά, τους

Συνέχεια στην 6η σελίδα

Συνέχεια από την 5η σελίδα

πνεύμονες και τα μπράτσα γερά και τους έδιναν το πιστοποιητικό της καλής υγείας. Πολύ αργότερα, όταν πήγαν στα εργοστάσια, κατάλαβαν ότι η επιλογή τους έγινε με τα ίδια κριτήρια και την ίδια διαδικασία που γίνεται στο τμήμα του κοντρόλ για τα άψυχα αντικείμενα που παράγει το εργοστάσιό τους.

Κανείς δεν είπε στους υποψήφιους μετανάστες τι θα βρουν εκεί που θα πάνε. Κανείς δεν τους μίλησε για τις συνθήκες της δουλειάς και της διαμονής. Για την καινούργια χώρα που θα εγκατασταθούν και για τους ανθρώπους της που μαζί θα ζήσουν. Κανείς δεν φρόντισε να μάθουν τρεις λέξεις πριν φύγουν για να μπορούν να ζητήσουν ένα ποτήρι νερό στη χώρα που θα φτάσουν. Η χώρα προέλευσης των μεταναστών βιαζόταν να εκποιήσει ένα τμήμα του πληθυσμού της έναντι «πινακίου» συναλλάγματος και η χώρα υποδοχής να καλύψει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες της με όσο γίνεται πιο φτηνά εργατικά χέρια. Έτσι οι υποψήφιοι μετανάστες παραδίδονταν χωρίς όρους. Στα χέρια τους τους τοποθετούσαν μεγαλόψυχα και ένα σακούλι με τρόφιμα για το ταξίδι· δύο κονσέρβες, μία με σαρδέλες και μία με κορν-μπιφ, ένα καρβέλι ψωμί, λίγες ελιές και ένα κομμάτι τυρί.

Ανειδίκευτοι εργάτες

Έτσι έφτασαν κι εγκαταστάθηκαν κατά εκατοντάδες χιλιάδες οι Έλληνες στη Δ. Γερμανία. Ολο κι όλο που είχαν να προσφέρουν στην πλούσια και ισχυρή αυτή χώρα ήταν τα χέρια τους και η εργατικότητα τους. Τα πρόσφεραν. Και περίμεναν την ανταπόδοση. Που ήρθε με τη μορφή της ταινίας πληρωμής του μισθού. Αλλά μόνον έτσι. Ο άνθρωπος έμενε πάντα έξω από την αντιπροσφορά.

Ειπώθηκαν τόσα πολλά από επίση-

Μοναχικός Έλληνας μετανάστης στο τρένο του Μονάχου στη δεκαετία του '60. (Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

μης ελληνικής πλευράς για τις θετικές επιπτώσεις της μετανάστευσης που, αλίμονο, διαψεύστηκαν όλα. Για να μείνει μόνο η ρήση του ειδικού συμβούλου του υπουργείου Εργασίας (1965) «Οι μετακινηθέντες προς Γερμανία απλώς ανεκούφισαν την αγοράν εργασίας εκ των πιεστικών επιπτώσεων ας θα υφιστάμεθα μοιραίως με όλας τας εντεύθεν δυσμενείς οικονομικάς και ιδία κοινωνικάς συνεπειάς...», που τα λέει όλα.

Πολλά επίσης ειπώθηκαν και από επίσημης γερμανικής πλευράς που

είχαν την ίδια κατάληξη. Τη διάψευση. Αντί της νομικής εξίσωσης ο νόμος περί αλλοδαπών. Αντί της επαγγελματικής προσαρμογής η μόνιμη κατηγορία των ανειδίκευτων βοηθητικών εργατών. Αντί των κοινωνικών δικαιωμάτων οι παράγκες, τα άθλια χάιμ και τα οικιστικά γκέτο. Αντί των πολιτικών δικαιωμάτων οι διακρίσεις.

Οι οικογένειες των μεταναστών πέρασαν πολύ δύσκολα χρόνια, χωρισμού, στέρησης και κοινωνικού παραγκωνισμού. Δεκάδες χιλιάδες

παιδιά μεταναστών μεγάλωσαν στα χέρια των παππούδων, μακριά από τους γονείς τους για τους οποίους είχαν αμυδρή εικόνα και αντίστοιχα αισθήματα. Από το 1968 που η μετανάστευση –και λόγω της δικτατορίας στην Ελλάδα– απέκτησε μονιμότερο χαρακτήρα, άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός των μεταναστριών και το 1973 ο ελληνικός πληθυσμός της Γερμανίας συντίθεται από 55% άντρες και 45% γυναίκες, ενώ τα ελληνόπουλα που ζουν με τους γονείς τους ξεπερνούν τις 80.000. Το γεγονός αυτό ενώνει έναν σημαντικό αριθμό χωρισμένων οικογενειών, δημιουργεί όμως παράλληλα και δυσκολίες στην εξεύρεση κατοικίας και προπαντός στην εκπαίδευση των παιδιών. Η γερμανική πλευρά υποστήριζε ότι τα παιδιά των μεταναστών μπορούν να ενταχθούν στα γερμανικά σχολεία, η ελληνική επιθυμούσε τη δημιουργία ελληνικών σχολείων χωρίς όμως να διαθέτει και τα απαιτούμενα κονδύλια και οι ίδιοι οι μετανάστες προτιμούσαν μια ελληνόφωνη παιδεία επειδή δεν είχαν καμιά βεβαιότητα ότι η παραμονή τους στη Γερμανία μπορεί να παραταθεί για πολύ. Έτσι δεν είναι υπερβολικός ο ισχυρισμός μερικών μελετητών ότι τα σχολεία που παρακολούθησαν τα παιδιά των μεταναστών στις δύο πρώτες δεκαετίες της μετανάστευσης παρήγαγαν νέους, αγράμματους σε δύο γλώσσες, που δεν είχαν άλλη μοίρα από το να πυκνώνουν τις τάξεις των ανειδίκευτων εργατών στα γερμανικά εργοστάσια.

«Φιλοξενούμενοι» εργάτες

Οι γερμανικές αρχές δεν θέλησαν ποτέ να παραδεχτούν ότι η Γερμανία είναι χώρα υποδοχής μεταναστών. Με τη δικαιολογία της προσωρινότητας των ξένων απόφυγαν να τους αναγνωρίσουν οποιοδήποτε δικαίωμα. Πολιτικό ή κοινωνικό. Τους έδωσαν από την αρχή των προσωνομιά γκάσταρμπάιτερ – φιλοξενούμενοι εργάτες – λέξη που δημιούργησε ορολογία. Σιγά σιγά, ο γκάσταρμπάιτερ πήρε την έννοια του παρακατιανού, του παρείσακτου, του φουκαρά, του μπαγαπόντη· έγινε βρισιά.

Με την ψήφιση του νόμου περί αλλοδαπών ο γκάσταρμπάιτερ πήρε τις πραγματικές του διαστάσεις και την αληθινή του έννοια: Έρχεται από το νότο. Είναι φτωχός και υπανάπτυκτος. Είναι φτηνός και πειθαρχικός. Έχει δικαίωμα να μπει στη Γερμανία μόνο ύστερα από ειδική άδεια. Έχει καθήκον να δουλεύει όπου τον τοποθετήσουν, όσο του ζητήσουν και με όποια αμοιβή του ορίσουν. Μπορεί να κατοικεί στα κοινόβια των εργοστασίων κάτω από απάνθρωπες συνθήκες μαζικής και ελεγχόμενης διαβίωσης ή στα σπίτια που δεν δέχονται να κατοικήσουν οι Γερμανοί. Και μπρεί να ψυχαγωγείται μόνο σε όσες ταβέρνες του επιτρέπουν οι Γερμανοί ταβερνιάρηδες. Κάποτε βέβαια ο πρόεδρος Χάινεμαν και ο καγκελάριος Μπραντ έκαναν εκκλήσεις για την κατάργηση των διακρί-

Δωμάτιο εργοστασιακού κοινοβίου (1969). Κατοικούσαν τέσσερις Έλληνες. Η τουαλέτα ήταν στο βάθος του διαδρόμου και εξυπηρετούσε δέκα συνολικά τέτοια δωμάτια. Το μπάνιο στο υπόγειο! (Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

Σπίτι μεταναστών στη δεκαετία του '70. Κρεβατοκάμαρα και... γραφείο των παιδιών. (Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

σεων σε βάρος των μεταναστών. Που δεν πέτυχαν όμως άλλο από το να επιβεβαιώνουν την κατάσταση.

Οι Έλληνες μετανάστες ένιωθαν πραγματικά μόνοι. Οι ελληνικές υπηρεσίες δεν τους βοηθούσαν, αντιθέτως τους καταπίεζαν και τους αστυνόμευαν όλη τη δεκαεπενταετία μέχρι τη μεταπολίτευση. Συμπαράστατες τους όμως ήταν τα γερμανικά συνδικάτα, οι υπηρεσίες της Ευαγγελικής Εκκλησίας που είχαν αναλάβει και τη φροντίδα για την κοινωνική μέριμνα και οι Έλληνες φοιτητές που σπούδαζαν στα γερμανικά πανεπιστήμια. Οι εγκαταλελειμμένοι αυτοί μετανάστες μόνο στην πρώτη δεκαετία (1961-1970) είχαν στείλει στην Ελλάδα συνάλλαγμα ύψους τεσσάρων περίπου δισεκατομμυρίων μάρκων!

Αβέβαιη παραμονή

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1973 και τα μέτρα που έλαβε η γερμανική κυβέρνηση είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή των μεταναστών. Η εργατική τους θέση έγινε ακόμη πιο αβέβαιη, η άδεια παραμονής πιο δύσκολη, η συνύπαρξη με τους Γερμανούς συναδέλφους τους πιο υπονομευμένη και εύθραυστη. Η έντονη καταπίεση, η απειλή της απόλυσης και της απέλασης, η δυναμική εμφάνιση των φανατικών ρατσιστικών οργανώσεων και η πικρή εμπειρία για όσα θα αντιμετώπισουν σε μια ενδεχόμενη αναγκαστική επιστροφή στις πατρίδες τους, ιδίως σε

αυτές που δεν υπήρχαν δημοκρατικά καθεστώτα, αποτέλεσαν έναν απάνθρωπο μηχανισμό εξουθένωσης και ουδετεροποίησης των ξένων.

Το γεγονός ότι οι Έλληνες εργάτες εκείνη την εποχή, κατά σημαντικό ποσοστό, πήραν μέρος στις πολυήμερες απεργίες δίπλα στους Γερμανούς συναδέλφους τους αποτελεί δείγμα της συνειδητοποίησης τους και έμπρακτη αντίθεση στις προθέσεις των εργοδοτών και των συντηρητικότερων κύκλων που επιθυμούσαν να διατηρούν πειθήνιες τις στρατιές των αλλοδαπών εργατών ως αντίπαλο δέος στο διεκδικητικό κίνημα των Γερμανών.

Παλιννόστηση

Από το 1975 παρουσιάζεται μια έντονη τάση παλιννόστησης. Από τη μια μεριά οι δύσκολες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί στη Γερμανία και από την άλλη η μεταπολιτευτική ευφορία που διακατείχε τους Έλληνες, έπεισαν πολλούς μετανάστες πως είχε έλθει η ώρα της πολυπόθητης επιστροφής. Οι συζητήσεις για τη θέσπιση παλιννοστησιακών κινήτρων και οι σχετικές επαφές εκπροσώπων των δύο κυβερνήσεων δημιούργησαν κάποιες ελπίδες διευκολύνσεων για την επανένταξη των μεταναστών και προπαντός των παιδιών τους που είχαν γεννηθεί στη Γερμανία και ήταν μαθητές και σπουδαστές γερμανικών σχολείων. Οι συζητήσεις όμως αυτές ποτέ δεν ολοκληρώθηκαν και τα κίνητρα έμει-

«Δεν ξέρω σωστά ούτε ελληνικά ούτε γερμανικά» γράφει το πλακάτ του διαμαρτυρόμενου μικρού Ελληνόπουλου. Κι όμως, πήγαινε σχολείο... 1980. (Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

ναν μόνο στις διακηρύξεις.

Στην περίοδο 1974-1979 επέστρεψαν από τη Γερμανία στην Ελλάδα για μόνιμη εγκατάσταση 286.188 άτομα από τα οποία οι 136.416 εργαζόμενοι. Αυτό ίσως να μην έγινε ιδιαίτερος αντιληπτό στη Δ. Γερμανία γιατί στην ίδια περίοδο εγκαταστάθηκαν εκεί 108.623 νέοι μετανάστες και γεννήθηκαν περί τις 50.000 παιδιά μεταναστών. Στην Ελλάδα όμως η κατάσταση ήταν διαφορετική. Ο αριθμός των παλιννοστούντων ήταν μεγάλος για μια χώρα χωρίς υποδομές υποδοχής και χωρίς τη δυνατότητα να διαθέσει κατάλληλες θέσεις εργασίας. Η επιλογή που έκαναν οι κυβερνήσεις εκείνης της εποχής ήταν να αποσιωπήσουν το πρόβλημα, ελπίζοντας προφανώς ότι οι δυσκολίες της επανεγκατάστασης θα απέτρεπαν τη διόγκωση του παλιννοστησιακού ρεύματος. Η ώρα να πραγματοποιηθεί η προ δεκαεπενταετίας υπόσχεση ότι «οι πρώτοι που θα κληθούν να στελεχωθούν τη νέα ελληνική βιομηχανία θα είναι οι Έλληνες μετανάστες που αποκτούν πείρα και γνώσεις στα γερμανικά εργοστάσια» φαίνεται ότι δεν είχε φτάσει ακόμα.

Χαρακτηριστικό αυτής της πενταετίας της μεγάλης παλιννόστησης είναι ότι οι πρώην μετανάστες επιστρέφουν στους τόπους καταγωγής τους και ξαναγίνονται αγρότες ή μικροεπαγγελματίες αντί να εγκαθίστανται στα μεγάλα αστικά κέντρα όπως γινόταν μέχρι τότε. Ετσι, το 58,2% κατευθύνθηκε προς τη Μα-

κεδονία και Θράκη, το 12% στην Ηπειρο, το 8,8% στη Θεσσαλία, το 14% στην Αττική και τα νησιά, το 4% στην Πελοπόννησο και το 3% στην Κρήτη.

Δυσκολίες επαναπροσαρμογής

Οι Έλληνες ξεκίνησαν το ταξίδι της επιστροφής χωρίς την παραμικρή πληροφόρηση, συμπαράσταση και βοήθεια. Ακριβώς όπως συνέβη και πριν από είκοσι χρόνια όταν μετανάστευσαν στη Γερμανία. Οι ανυπέβλητες δυσκολίες επαναπροσαρμογής τους δημιουργούν τα ίδια αισθήματα αβεβαιότητας και ανασφάλειας που είχαν και στη Γερμανία. Όπως λένε κάποιοι από αυτούς, αισθάνονται τώρα σαν μετανάστες στην ίδια τους την πατρίδα. Γι' αυτό και μόλις δίνεται ευκαιρία ξαναμεταναστεύουν ως πολίτες της ΕΟΚ πια.

Το 1981 είναι μια χρονιά - σταθμός στη μετανάστευση των Ελλήνων στην Γερμανία. Η ένταξη στην ΕΟΚ είναι γεγονός και ο αριθμός των Ελλήνων στη Γερμανία κυμαίνεται σταθερά γύρω στις 300.000 άτομα. Η εποχή των Ελλήνων γκάσταρμπάιτερ τελειώνει και αρχίζει η εποχή των μετακινουμένων Ευρωπαίων εργαζομένων. Διαπιστώνουν τώρα ότι η παραμονή τους στη Γερμανία μπορεί να είναι μονιμότερη, επενδύουν σε υποδομή σύγχρονης διαμονής, μηδενίζεται το ποσοστό των χωρισμέ-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Συνέχεια από την 7η σελίδα

νων οικογενειών και αξιοποιούνται οι δυνατότητες επαγγελματικού προσανατολισμού που προσφέρει η γερμανική εκπαίδευση, κυρίως από τη δεύτερη γενιά των μεταναστών. Οι Έλληνες διεκδικούν τα δικαιώματά τους και για πρώτη φορά φτάνουν υποθέσεις Ελλήνων εργαζομένων στη Γερμανία μέχρι τα Κοινοτικά δικαστήρια για εργασιακά και ασφαλιστικά θέματα. Η αλλαγή δεν έγινε από τη μια στιγμή στην άλλη ούτε ως διά μαγείας εξαφανίστηκαν οι ρατσιστικές εκδηλώσεις και αντιδράσεις των χαμηλότερων στρωμάτων της γερμανικής κοινωνίας. Αντιθέτως, μάλιστα, σε μερικές περιόδους εντάθηκαν καθώς σ' αυτή τη δεκαετία συνέβησαν κοσμοϊστορικά γεγονότα. Η κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού, η ενοποίηση των δύο Γερμανιών, η εισβολή εκατομμυρίων μεταναστών από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, πολλών μάλιστα με γερμανική καταγωγή, και η αύξηση της ανεργίας επέφεραν μιαν αναταραχή στην πολιτική, την οικονομική και την κοινωνική ζωή της χώρας που δεν άφησε καμιά ομάδα πολιτών ανεπηρέαστη. Αν οι Έλληνες αντιμετώπισαν τη νέα κατάσταση με λιγότερες επιπτώσεις από τους άλλους μετανάστες το οφείλουν εν πολλοίς στην ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη που απέκτησαν στις αρχές της δεκαετίας.

Αλλαγές λόγω Ενωμένης Ευρώπης

Τώρα οι νόμοι προστατεύουν τους εργαζόμενους που προέρχονται από άλλες χώρες της Ε.Ε., τα παιδιά μπορούν να παρακολουθούν τη γερμανική εκπαίδευση και η γλώσσα είναι πιο προσιτή στη δεύτερη γενιά απ' ό,τι στην πρώτη, στις δεκαετίες του '60 και του '70. Οι νέοι δεν είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν επαγγελματικά τους γονείς· τώρα πια στις τάξεις των ανειδίκευτων εργατών συνωστίζονται ξένοι από άλλες χώρες και ηπείρους. Το όνειρο να σπουδάσουν τα παιδιά δεν εγκαταλείφθηκε από τους παλιούς μετανάστες, αντιθέτως μάλιστα τώρα διαφαίνονται περισσότερες δυνατότητες να πάρει σάρκα και οστά.

Υλοποιείται και μάλιστα με πολύ ρεαλιστικές επιλογές, ο πρώτος στόχος δεν είναι το πανεπιστήμιο αλλά οι μέσες επαγγελματικές σχολές που δίνουν άμεσες και λιγοξόδες διεξόδους σε χιλιάδες ελληνόπουλα και που εξασφαλίζουν εύκολη και σίγουρη επαγγελματική αποκατάσταση. Εκατοντάδες είναι σήμερα οι Έλληνες επιστήμονες που απασχολούνται στη γερμανική βιομηχανία και τις υπηρεσίες, μερικοί μάλιστα σε πολύ υψηλές θέσεις, πολλοί στο Δημόσιο και δεν είναι λίγοι όσοι ακολουθούν ακαδημαϊκή καριέρα. Εντυπωσιακός όμως είναι ο αριθμός των χιλιάδων νέων με επαγγελματικές σπουδές σε μέσες και ανώτερες σχολές που στελεχώνουν μεγάλες επιχειρήσεις στις οποίες οι γονείς τους ήταν ανειδίκευτοι εργάτες παλαιότερα.

Το ποίμνιο της Ορθόδοξου Ι. Μητροπόλεως Γερμανίας αυξήθηκε αλματωδώς από το 1960 και μετά. Ιδρύθηκαν νέοι ενοριακοί ναοί και διορίστηκαν οι απαραίτητοι ιερείς στις 55 ενορίες που λειτουργούν κανονικά. Την κοινωνική μέριμνα όμως για τους Έλληνες μετανάστες την έχει η Ευαγγελική Εκκλησία και την επιτελεί μάλιστα με μεγάλη επιτυχία. (Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

Περισσότερο από όλους ήταν απομονωμένα τα παιδιά των μεταναστών. Δεν γνώριζαν ουσιαστικά καμιά γλώσσα. Στη δεκαετία του '80, κυρίως, έγινε μια τεράστια προσπάθεια από την πλευρά των Γερμανών για την ενσωμάτωσή τους στη γερμανική κοινωνία.

Σε συνέντευξή του («Ελευθεροτυπία» 8.4.94) ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας Βερολίνου κ. Μιλτ. Τερζόπουλος υποστηρίζει: «Εδώ στο Βερολίνο εμείς οι Έλληνες έχουμε ένα τεράστιο ανθρώπινο υλικό.

Πάνω από 800 συμπατριώτες μας είναι κορυφαίοι επιστήμονες σ' όλους τους κλάδους. Πολλοί από αυτούς, γιατροί και καθηγητές νοσοκομείου, όπως ο διευθυντής του πανεπιστημιακού νοσοκομείου του Βερολίνου κ. Μπίγκος. Εδώ βρίσκεται και ο μεγάλος Σύλλογος Ελλήνων Επιστημόνων Βερολίνου αλλά και πάρα πολλοί γνωστοί Έλληνες καλλιτέχνες που ζουν χρόνια τώρα στην πόλη μας. Από τους 13.000 Έλληνες μόνον οι 1.000 είναι ακόμη εργάτες».

Μόνιμη παροικία

Παρά τη συνεχή παλιννόστηση αρκετών συνταξιούχων κάθε χρόνο από τη Γερμανία, ο αριθμός των Ελλήνων παραμένει εκεί σταθερός. Στην τελευταία πενταετία έχει διαμορφωθεί στις 450.000 άτομα. Στη δεκαετία που διανύουμε παρουσιάζεται συνεχώς αύξηση. Σε δύο χρόνια συμπληρώνεται μια τεσσαρακονταετία μαζικής παρουσίας Ελλήνων στη Γερμανία και από τους πρώτους προσωρινούς μετανάστες τείνει να δημιουργηθεί μια μόνιμη παροικία με εναλλαγή προσώπων αλλά σταθερές υποδομές. Αυτές οι δυνατότητες εδραιώθηκαν από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αν σήμερα εκφράζονται παράπονα από τους Έλληνες μετανάστες –απόδημους πια καθώς η λέξη μετανάστες θεωρείται... ντεμοντέ– είναι για την κακή οργάνωση των ελληνικών υπηρεσιών, κυρίως των ασφαλιστικών φορέων και όχι για τις συνθήκες διαμονής, εργασίας, κοινωνικής ασφάλισης και εξασφάλισης στη Γερμανία.

Οι μετανάστες της δεκαετίας του '60 επέστρεψαν ή επιστρέφουν συνταξιούχοι. Η δεύτερη γενιά έχει αποκτήσει στενότερους δεσμούς με τη χώρα διαμονής και η τρίτη έχει πρώτη προτίμηση την Ελλάδα ως χώρα διακοπών. Οι Έλληνες συμμετέχουν σ' αυτό το κίνημα με τη μεγάλη δυναμική των Ευρωπαίων που ζουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά μακριά από τις χώρες καταγωγής τους. Το συνθέτουν Ιταλοί, Ισπανοί, Πορτογάλοι, Έλληνες, αλλά και πολλοί από κεντροευρωπαϊκές και βόρειες χώρες. Είναι αυτοί για τους οποίους οι κοινωνιολόγοι επισημαίνουν ότι έχουν χαλαρώσει οι δεσμοί τους με τις χώρες καταγωγής χωρίς να έχουν εξισωθεί πλήρως με τους συντοπίτες τους στις χώρες διαμονής. Και αναρωτιούνται αν αυτοί δεν είναι το πρώτο και γνησιότερο τμήμα του διαμορφούμενου ενωμένου ευρωπαϊκού πληθυσμού.

Σημειώσεις:

1. Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία και ΟΑΕΔ.
 2. Στοιχεία ΟΑΕΔ σύμφωνα με τον πίνακα επιδοτήσεως επιστρεφόντων από τη Δ. Γερμανία.
- Γενικά στοιχεία: Γ. Ξ. Ματζουράνη: «Έλληνες εργάτες στη Γερμανία».

Την περίοδο της δικτατορίας

Στη Γερμανία οργανώθηκαν οι μεγαλύτερες αντιχουντικές εκδηλώσεις

Του Γιώργου Ξ. Ματζουράνη

Δημοσιογράφος - Συγγραφέας

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ της 21ης Απριλίου 1967 ήταν για όλους ένας σεισμός. Εργάτες και φοιτητές ξεχύθηκαν στους δρόμους, μέσα στην πρώτη εβδομάδα είχαν οργανωθεί πάνω από είκοσι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις μεγαλύτερες γερμανικές πόλεις. Μαζί τους κινητοποιήθηκαν χιλιάδες Γερμανοί αντιφασίστες, με επικεφαλής τα γερμανικά συνδικάτα και πολλές οργανώσεις καλλιτεχνών και επιστημόνων, τις οργανώσεις των μεταναστών άλλων εθνικοτήτων, και μόνο οι υπάλληλοι των διπλωματικών και των άλλων ελληνικών κρατικών υπηρεσιών (εκτός, προς τιμήν τους, των εκπαιδευτικών) μπήκαν με μεγάλη ευκολία -και σε πολλές περιπτώσεις με υπερβάλλοντα φανατισμό- στην υπηρεσία της χούντας.

Ακόμα δεν είχαν εμφανιστεί στο εξωτερικό επιφανή στελέχη του πολιτικού κόσμου, οι ομιλητές των συγκεντρώσεων προέρχονταν από τους μετανάστες, τους φοιτητές και τους επιστήμονες που ζούσαν στη Γερμανία. Ανάμεσά τους οι άνθρωποι της τέχνης έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Οι μετανάστες υποδέχθηκαν πολλούς φυγάδες της χούντας των συνταγματαρχών, τους φιλοξένησαν, τους περιέθαλψαν, τους σύστησαν στους Γερμανούς αντιφασίστες. Πέρασαν από τη Γερμανία γνωστοί πολιτικοί, καθηγητές πανεπιστημίων, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες αλλά και ανώνυμοι αγωνιστές που κατάφεραν να ξεφύγουν από τους αυστηρούς ελέγχους των συνόρων και τη δραστηριότητα, τότε, αστυνομία. Οι γερμανικές αρχές ανέχονταν σιωπηρά την παραμονή τους αλλά και την αντιδικτατορική τους δραστηριότητα, έβρισκαν δουλειές για το βιοπορισμό τους και αν κάποτε είχαν νομικά μπλεξίματα υπήρχαν Γερμανοί νομικοί, πρόθυμα και ανιδιοτελώς, να τους βοηθήσουν. Μεταξύ αυτών ο Ρολφ Πόλε, που αργότερα στην Ελλάδα τον συνέλαβαν ως υπερασπιστή... τρομοκρατών, και ο Οτο Σίλι, υπουργός Εσωτερικών της σημερινής γερμανικής κυβέρνησης.

Αυτόνομος αγώνας

Οι Έλληνες της Γερμανίας οργάνωσαν αυτόνομα τον αντιδικτατορικό τους αγώνα, συνδέθηκαν με τους Έλληνες άλλων χωρών, συντόνισαν τις εκδηλώσεις τους, συγκέντρωναν συνεχώς και περισσότερο κόσμο, οι ομιλητές των συγκεντρώσεών τους ήταν περισσότερο άνθρωποι των γραμμάτων παρά της πολιτικής. Ο Μενέλαος Λουντέμης ήρθε από τη Ρουμανία και μίλησε σε δεκάδες τέτοιες συγκεντρώσεις. Το ίδιο και ο

Μόναχο, 27 Μαΐου 1967. «Ελευθερία και δημοκρατία στην Ελλάδα». Συχνές και πολυάνθρωπες ήταν οι αντιδικτατορικές εκδηλώσεις στις γερμανικές πόλεις. (Αρχειό Γ. Ματζουράνη).

Νικηφόρος Βρεττάκος από την Ελβετία και αργότερα από την Ιταλία. Από την Ελβετία επισκεπτόταν τους μετανάστες με πολλή συγκίνηση και η Ελένη Καζαντζάκη. Ο Αντώνης Μυστακίδης συχνά κατέβαινε από τη Σουηδία, άλλωστε θύμιζε συνεχώς την παρουσία του με τα περίφημα Τετράδια του Ρήγα που εξέδιδε. Ο Νίκος Σβορώνος ήρθε δύο φορές από το Παρίσι σε συγκεντρώσεις επιστημόνων και πανεπιστημιακών που είχαν εξαιρετική επιτυχία: μιλούσε άλλωστε πολύ καλά γερμανικά. Τακτικός επισκέπτης και ομιλητής ήταν και ο αξέχαστος Μίμης Δεσποτίδης. «Οι Ανθρωποφύλακες» ήταν το πρώτο βιβλίο που έφτασε στη Γερμανία γραμμένο από έγκλειστο της χούντας και διαβάστηκε πολύ, και ο συγγραφέας του, Περικλής Κοροβέσης δέχθηκε πολλές προσκλήσεις και τιμές στο λίγο διάστημα που έμεινε εκεί. Ο γράφων υπήρξε τακτικός προσκεκλημένος στις εκδηλώσεις των κοινοτήτων στη Γερμανία, στο Βέλγιο, στη Σουηδία και στην Ελβετία, και ο Αλέξανδρος Σχινάς όπως και ο Κώστας Νικολάου και ο Αγγελος Μαρόπουλος, έπαιζαν σπουδαίο ρόλο μέσα από την «Deutsche Welle».

Από το 1969 μια νέα μορφή οργάνωσης εμφανίζεται, οι Πανελλήνιες Αντιδικτατορικές Επιτροπές (ΠΑΕ). Αποκτούν μια πρωτοφανή μαζικότητα και απλώνονται σε κάθε πόλη και

χωριό της Γερμανίας που υπήρχαν Έλληνες. Το ίδιο συνέβη και σε άλλες χώρες και σε λίγο οι Αντιδικτατορικές Επιτροπές απέκτησαν κοινή εκπροσωπευτική διοίκηση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Σε αυτές δεν υπήρχε πια κανένας ταξικός, επαγγελματικός ή μορφωτικός διαχωρισμός, μετείχαν όσοι ήταν εναντίον της δικτατορίας, και ήταν η συντριπτική πλειοψηφία των αποδήμων. Αυτό ωφέλησε πολύ τους μετανάστες, που ένιωσαν να μην είναι απομονωμένοι, να έρχονται μέσω του κοινού αγώνα σε στενή επαφή με τους φοιτητές και τους επιστήμονες και ίσως αυτή η περίοδος αποτέλεσε μια αρχή κοινωνικής απελευθέρωσης για εκείνους που άρχισαν να πιστεύουν ότι θα ήταν μονίμως Γκασταρμπάιτερ. Για παράδειγμα, το Δ.Σ. της Αντιδικτατορικής Επιτροπής Μονάχου το αποτελούσαν ένας εργάτης της MAN, ένας καθηγητής πανεπιστημίου, ένας μεταπτυχιακός φοιτητής Δημοσιογραφίας, ένας υπάλληλος του ταχυδρομείου, ένας διαδεδειγμένος ψυχολόγος, ένας βαφέας αυτοκινήτων και ένας ελεύθερος επαγγελματίας μεταφραστής και φοροτεχνικός. Πανομοιότητες ήταν οι συνθέσεις όλων σχεδόν των Δ.Σ. των ΠΑΕ στη Γερμανία. Μέσα από αυτές τις οργανώσεις ανέπτυξαν δραστηριότητα και αρκετοί που μετά επιδόθηκαν στην πολιτική, αλλά που τότε ήταν απλώς αντιφασίστες, ό-

πως ο Ακης Τσοχατζόπουλος, ο Πέτρος Κουνάλακης, ο Μάκης Παπασταύρου, ο Γιώργος Τσουγιόπουλος, ο Γιώργος Κίσσονας, ο Γιάννης Σακελλαρίου που αργότερα έγινε ευρωβουλευτής του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, ο Κώστας Σημίτης, ο Παύλος Μπακογιάννης και άλλοι.

Εκδηλώσεις και ΜΜΕ

Εκατοντάδες συγκεντρώσεις συγκροτήθηκαν σε όλη τη Γερμανία στην περίοδο της επταετίας, ψηφίσματα εστάλησαν σε όλους τους διεθνείς οργανισμούς για τα έργα της χούντας, τα βασανιστήρια, τις φυλακές και τις εξορίες, και χιλιάδες μάρκα διοχετεύτηκαν για την ανακούφιση των οικογενειών των πολιτικών κρατουμένων. Πουθενά στην Ευρώπη δεν έγιναν πολυπληθέστερες συγκεντρώσεις εναντίον της χούντας είτε ήταν ομιλητές ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο Αντώνης Μπριλάκης ή ο Κωνστ. Μητσοτάκης, είτε εκπρόσωποι για διαμαρτυρίες με την ευκαιρία διαφόρων επετείων.

Την περίοδο της δικτατορίας εκδόθηκαν στη Γερμανία νέα περιοδικά και εφημερίδες, που είχαν αντιδικτατορικό προσανατολισμό. Το περιοδικό «Αντίσταση» '67 (Πέτρος Κουνάλακης, Γιώργος Ματζουράνης, Ξανθίππη Μίχα - Μπανιά, Γιάννης Αναστασίου, Γιώργος Τσιάκας κ.ά.), η εφημερίδα «Σπίθα» (Γιώργος Βασιλειάδης, Γιώργος Ματζουράνης, Σπύρος και Λαμπρινή Δελέγκα), το περιοδικό «Δημοκρατία» (που εκδιδόταν και πριν από τη δικτατορία από τον Γιώργο Βουκελάτο με υποδιευθυντή τον Αγγελο Μαρόπουλο) και η εφημερίδα «Αγώνας» (Β. Στρομπολάκος), που εξέφραζε τις απόψεις του ΠΑΚ. Η εφημερίδα όμως που ενημέρωνε κάθε εβδομάδα τους μετανάστες σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας ήταν η «Ελευθέρη Ελλάδα», που εκδιδόταν στη Ρώμη από τους γνωστούς δημοσιογράφους Βαγγέλη και Αφρώ Παντελέσκου, με συνεργάτες και ανταποκριτές σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισε η καθημερινή σαραντάλεπτη εκπομπή «Για τους Έλληνες της Γερμανίας» της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας με διευθυντή τον Παύλο Μπακογιάννη. Με τακτικό σχολιογράφο τον Παναγιώτη Λαμπρία και ένα αξιόλογο δημοσιογραφικό επιτελείο είχε εξελιχθεί σε μια μαχητική έπαληξ εναντίον της δικτατορίας. Σε αυτό το πρόγραμμα μια από τις μαχητικότερες και αποτελεσματικότερες φωνές εναντίον της δικτατορίας ήταν το σαββατιάτικο κήρυγμα το τότε μητροπολιτή Γερμανίας, Ειρηναίου.

Deutsche Welle, Σταθμός Μονάχου

Δύο ραδιοφωνικοί σταθμοί που συνδέθηκαν στενά με τον Ελληνισμό της Γερμανίας

Του Παντελή Μ. Παντελούρη*

ΔΥΟ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΕΣ φωνές, η μία από την Κολωνία και η άλλη από το Μόναχο της Βαυαρίας, συνδέθηκαν άμεσα με την ιστορία του ελληνισμού της Γερμανίας και την πρόσφατη ιστορία της Ελλάδας. Η εκπομπή του Μονάχου ήταν για δεκαετίες ολόκληρες η καθημερινή συντροφιά του Έλληνα εργάτη στη Γερμανία. Η Deutsche Welle, «η Φωνή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας», έστελνε από το 1964 στα βραχεία την εικόνα της Γερμανίας στην ελληνική γλώσσα και –πάνω από όλα– τα νέα από την πατρίδα, στους ελληνόφωνους όλου σχεδόν του πλανήτη, ιδιαίτερα στους Έλληνες ναυτικούς, για τους οποίους η φωνή της Κολωνίας ήταν για μακρό χρονικό διάστημα η μόνη επαφή με την πατρίδα.

Η στρατιωτική δικτατορία του 1967–1974 έγινε η αφορμή να γίνουν και οι δύο σταθμοί γνωστοί πέρα από τα σύνορα της Γερμανίας. Η Deutsche Welle ως η έγκυρη φωνή της Ευρώπης που μετέφερε την ελεύθερη είδηση στη χουντοκρατούμενη Ελλάδα και «ο Σταθμός του Μονάχου», η ελεύθερη ελληνική φωνή που ενημέρωνε κάθε μέρα 350.000 Έλληνες μετανάστες για το τι πραγματικά συνέβαινε στην πατρίδα τους.

Deutsche Welle Köln (DW)

Στον 20ό όροφο του ουρανοξύστη της Deutsche Welle στην Κολωνία, μια ομάδα από 4 μόνιμους συντάκτες και ισάριθμους ελεύθερους συνεργάτες προετοιμάζει κάθε πρωί το πενηντάλεπτο πρόγραμμα που η ελληνική εκπομπή της Ντόιτσε Βέλε μεταδίδει κάθε μεσημέρι –ώρα 14.00–14.50– για τους Έλληνες ακροατές της. Σήμερα δεν μεταδίδεται μόνο μέσω δορυφόρου σε υψηλή πιστότητα, αλλά αναμεταδίδεται καθημερινά, εν μέρει ή στο σύνολό της, από 50 ιδιωτικούς και δημόσιους ραδιοσταθμούς ανά τον κόσμο. Ετσι, σήμερα, η (ελληνική) φωνή της Deutsche Welle ακούγεται καθημερινά στην Ελλάδα, την Κύπρο, την Αυστραλία, τον Καναδά και στη Μεγάλη Βρετανία. (Από τον ΣΚΑΪ 100,4 της Αθήνας μέχρι το «Ράδιο Δίαυλος» της Αλεξανδρούπολης και από το «Ράδιο Παρατηρητής» της Θεσσαλονίκης μέχρι το «Ράδιο Σητεία» της Κρήτης, το «Ράδιο 2000» της Σάμου, από το «Ράδιο Λακωνία» της Σπάρτης μέχρι το «Ράδιο Αντέννα» της Κέρκυρας και το «Ράδιο Μαχητής» του Κιλκίς, από το ΡΙΚ της Λευκωσίας, το «Ράδιο Πάφος» και το «Ράδιο Κάπιταλ» (Λεμεσός) μέχρι το «London Radio Radio» στο Λονδίνο, το «Special Broadcasting Sender»

Η ομάδα της ελληνικής εκπομπής της D.W., τον Οκτώβριο του 1973. Από αριστερά: Dr Georg Heyer (διευθυντής), Αγγελος Μαρόπουλος, Κλαδάκης, Δανάη Κουλμάση, Κώστας Νικολάου, στη διάρκεια καθημερινής τους σύσκεψης (φωτ.: Π. Μ. Παντελούρης).

στο Σίδνεϊ και το «Hellenic Radio Service of Western Australia» στη μακρινή Αυστραλία).

Τα πρώτα βήματα

Η ελληνική εκπομπή της Deutsche Welle δεν είχε από την αρχή της ίδρυσής της (Απρίλιος 1964) τη μορφή και τη σημασία που απέκτησε στα χρόνια που ακολούθησαν. Όπως και οι άλλες 25 τότε (33 σήμερα) ξενόγλωσσες εκπομπές, είχε στόχο να ενημερώσει το εξωτερικό για τα επιτεύγματα της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, σε αντιδιαστολή προς την υπό σοβιετική επιρροή της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

Η ελληνική εκπομπή μετέδιδε κυρίως ειδήσεις και πληροφορίες από τη Γερμανία, τις οποίες συνέτασσαν Γερμανοί δημοσιογράφοι και μετέφραζαν και εκφωνούσαν οι Έλληνες συνεργάτες της. Το ενδιαφέρον για την εκπομπή ήταν μικρό και περιοριζόταν κυρίως σε Έλληνες ναυτικούς και Έλληνες της Ελλάδας που ήθελαν να μάθουν τη γερμανική γλώσσα, αξιοποιώντας τα μαθήματα που συνδεδεαν κάθε εκπομπή. Με την πάροδο του χρόνου, το ενδιαφέρον μεγαλώνει, στο βαθμό που η εκπομπή επεκτείνεται σε θέματα άμεσου ελληνικού ενδιαφέροντος, σε πολιτικά και καλλιτεχνικά θέματα, ως και σε θέματα που αφορούν τις ελληνογερμανικές σχέσεις και τους Έλληνες εργαζόμενους στη Γερμανία. Κείμενα ειδήσεων, σχόλια, συνεντεύξεις με Έλληνες και Γερμανούς προϋποθέτουν όμως πάντα την έγκρισή τους από τον Γερμανό αρχισυντάκτη.

Αντίθετα με την άποψη που επικράτησε στην κοινή γνώμη μετά την πτώση της χούντας, η ελληνική εκπομπή δεν παρουσίασε από την αρχή της δικτατορίας τη στάση εκείνη που την ανήγαγε σε σύμβολο του αντιδι-

κτατορικού αγώνα. Ο τότε διευθυντής της Κώστας Νικολάου (μετέπειτα ευρωβουλευτής του ΠΑΣΟΚ) και οι συνεργάτες του είχαν να υπερπηδήσουν πολλά εμπόδια εντός και εκτός της DW, μέχρις ότου κατορθώσουν να πάρουν το πράσινο φως από τον τότε γενικό διευθυντή του σταθμού Walter Steigner για να ξεκινήσουν την άνοιξη του 1969 ένα ωριαίο πρόγραμμα (ώρα Ελλάδος 21.40'–22.40'), το οποίο μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα αποτέλεσε για τους Έλληνες της Ελλάδας και του εξωτερικού μια από τις πιο έγκυρες πηγές ενημέρωσης για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα των συσταγμάτων.

Η διαβεβαίωση ότι «το μετέδωσε η Deutsche Welle» αποτελούσε την εποχή εκείνη στην Ελλάδα πιστοποιητικό εγκυρότητας. Ομάδα Ελλήνων δημοσιογράφων, επιστημόνων και πολιτικών που η δικτατορία τους είχε βρει στη Γερμανία ή είχαν καταφύγει αργότερα εκεί, αποτέλεσε τότε το επιτελείο της ελληνικής εκπομπής, το οποίο με την πάροδο του χρόνου ενισχύθηκε από σειρά εποχικών ή μονιμότερων εξωτερικών συνεργατών. Ανάμεσά τους ονόματα που και μετά τη μεταπολίτευση παρέμειναν στο πολιτικό και δημοσιογραφικό προσκήνιο. Στο δημοσιογραφικό επιτελείο ανήκαν στελέχη, όπως οι δημοσιογράφοι: Κώστας Νικολάου, Αγγελος Μαρόπουλος, Χρυσή Ψωμά, ο δικηγόρος Βασίλης Μαυρίδης (ο πρώτος Δ/ντής του Γραφείου Τύπου της ελληνικής πρεσβείας Βόννης μετά την πτώση της δικτατορίας) και ο οικονομολόγος Μάριος Νικολινάκος. Σε αυτούς προστέθηκαν κατά καιρούς, ως ελεύθεροι συνεργάτες ή μονιμότερα στελέχη, ο λογοτέχνης Αλέξανδρος Σχινάς, ο δημοσιογράφος Βάσος Μαθιόπουλος, η καθηγήτρια της νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του

Bochum Ισιδώρα Ρόζενταλ-Καμαρινέα, ο καθηγητής της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας Δημοσθένης Σαβράνης, ο συνδικαλιστής Ηλίας Χατζηανδρέου, η φιλόλογος Δανάη Κουλμάση (μετά το 1974 σύμβουλος Τύπου και στη συνέχεια Μορφωτική Ακόλουθος της Ελλάδας στη Βόννη), ο μετέπειτα υπουργός Εξωτερικών Κάρολος Παπούλιας που εκείνο τον καιρό τέλειωνε τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας, ο γιατρός και συνδικαλιστής Νίκος Τζαβάρας και ο διπλωμάτης Γιώργος Κλαδάκης, που είχε παραιτηθεί από τη διπλωματική υπηρεσία διαμαρτυρόμενος για την επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα και με τη μεταπολίτευση επανήλθε στο υπουργείο Εξωτερικών και έγινε πρέσβης στο Ανατολικό Βερολίνο και τη Βιέννη, κ.ά. Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο δημοσιογράφος Κώστας Τσατσαρώνης, μέχρι πρόσφατα ανταποκριτής του Der Spiegel στην Ελλάδα, ο οποίος αποτέλεσε την ελληνική σύνταξη της Κολωνίας, από το 1972 και μετά, την κύρια πηγή πληροφόρησης, ρόλο που διατήρησε και μετά την πτώση της δικτατορίας.

Με τη συμμετοχή του κοινού

Η σταθερή αντιδικτατορική στάση των συντακτών της εκπομπής, όπως εκφραζόταν μέσα από τα σχόλια και τις αναλύσεις τους, και η έγκυρη και εμπειριστατωμένη ενημέρωση για τις εξελίξεις στην Ελλάδα, ως επίσης και η σκληρή κριτική που ασκούσε το δικτατορικό καθεστώς της Αθήνας, είχαν ως συνέπεια να επικεντρωθεί στο πρόγραμμα αυτό το ενδιαφέρον των Ελλήνων, οι οποίοι είχαν στραφεί προς ξένες πηγές πληροφόρησης (BBC, Παρίσι κ.ά.), προκειμένου να μάθουν τι πραγματικά γίνεται στην πατρίδα τους όπου η χούντα κρατούσε τον Τύπο «στο γύψο». Η ελληνική σύνταξη κατακλυζόταν καθημερινά από εκατοντάδες γράμματα ακροατών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, τα οποία αποδείκνυαν πόσο μεγάλος ήταν ο αντίκτυπος των εκπομπών της. Αντίστοιχη ήταν όμως και η αντίδραση της χούντας, η οποία είτε μέσω του υφυπουργού παρά τω πρωθυπουργώ Βύρωνα Σταματόπουλου είτε μέσω του φιλοχουντικού Τύπου εξαπέλυε κάθε τόσο σφοδρές επιθέσεις κατά της ελληνικής εκπομπής και των συνεργατών της, διαδίδοντας κάθε λογής ψευδολογίες εναντίον τους. Οι αξιωματούχοι της δικτατορίας και η ελληνική πρεσβεία Βόννης ζητούσαν με διαβήματα διαμαρτυρίας προς τον γενικό Δ/ντή της DW να παρέμβει στο έργο των Ελλήνων δημοσιογράφων. Όπως, μετά τη μεταπολίτευση, επι-

βεβαίωσε ο τότε διευθυντής της εταιρείας SIEMENS στην Ελλάδα, η χούντα άσκησε συχνά πιέσεις σε γερμανικές εταιρείες που είχαν την έδρα τους στην Ελλάδα να παρέμβουν για τη διακοπή των αντιχουντικών εκπομπών της DW, απειλώντας εμμέσως πλην σαφώς ότι σε αντίθετη περίπτωση θα υπάρξουν συνέπειες για τα γερμανικά επιχειρηματικά συμφέροντα στην Ελλάδα.

Πολιτικές πιέσεις στη Βόννη

Η σθεναρή αντίδραση της ελληνικής σύνταξης σε κάθε προσπάθεια παρέμβασης –που έφθασε μέχρι την παραίτηση τον Μάρτιο του 1972 του Κώστα Νικολάου από τη θέση του διευθυντή της και την αντικατάστασή του από τον Γερμανό δημοσιογράφο Dr Georg. Heyer– και η δημοτικότητα της εκπομπής στην Ελλάδα και το εξωτερικό συνέβαλαν αποφασιστικά στη διατήρηση της αντιδικτατορικής της στάσης μέχρι την πτώση της δικτατορίας. Η στάση αυτή, όπως έγραψε στο βιβλίο του «Ωρα Ελλάδος 21.40' – 22.40'» ο Κώστας Νικολάου, περιλάμβανε την αξιοποίηση στο έπακρο των ελευθεριών που είχαν δώσει οι επικεφαλής της DW στην εκπομπή, οι οποίες περιορίζονταν για μεγαλύτερο ή μικρότερο διάστημα, όσο η δικτατορία χρησιμοποιούσε πολιτικές πιέσεις προς τη Βόννη και απειλούσε να θίξει τα γερμανικά επιχειρηματικά συμφέροντα στην Ελλάδα. Αποτέλεσμα της προσπάθειας της Γενικής Διεύθυνσης του σταθμού να περιορίσει τις αντιδράσεις πολιτικών παραγόντων της Γερμανίας, που φοβούντο ότι η σκληρή αντιδικτατορική στάση της ελληνικής εκπομπής μπορεί να βλάψει τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα, ήταν η κατά καιρούς διακοπή ορισμένων εκπομπών που εθεωρούντο «εμπρηστικές» όπως το εβδομαδιαίο οικονομικό σχόλιο του Μάριου Νικολινάκου το 1969 ή το ταχυδρομείο των ακροατών το 1970, μέσα από τα γράμματα των οποίων ησκούτο δριμεία κριτική στη δικτατορία.

Μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και το πραξικόπημα του Ιωαννίδη, στη διάρκεια των οποίων η ελληνική εκπομπή κράτησε τα σκήπτρα της ακροαματικότητας, η χούντα κλιμακώνει τις αντιδράσεις της και εμποδίζει πια αδιάντροπα τη λήψη των εκπομπών της DW βάζοντας παράσιτα. Μια κατάσταση που διατηρείται μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας τον Ιούλιο του 1974, παρά τις διαμαρτυρίες Ελλήνων και Γερμανών πολιτικών και διανοουμένων –ανάμεσα τους και ο καθηγητής τότε στο Πανεπιστήμιο της Konstanz Κώστας Σημίτης– οι οποίοι απαιτούν να εξαναγκασθεί η Ελλάδα να εφαρμόσει την ευρωπαϊκή συνθήκη, την οποία έχει συνυπογράψει και απαγορεύει την παρενόχληση ραδιοφωνικών εκπομπών.

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, η ελληνική εκπομπή της Deutsche Welle αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Ήδη το μεγαλύτερο μέρος

Deutsche Welle. Ο δημοσιογράφος Αλέξανδρος Σχινάς καθώς υπαγορεύει τα θέματά του στη Σούλα Τσόγκα (φωτ.: Alfred Koch).

των συνεργατών της έφυγε λίγες μόλις εβδομάδες μετά την 24η Ιουλίου 1974 για την Ελλάδα και διαδραμάτισε τα επόμενα χρόνια σημαντικό ρόλο στα πολιτικά και δημοσιογραφικά πράγματα της Ελλάδας.

Το ελληνικό πρόγραμμα σήμερα

Η σημερινή σύνταξη αποτελείται από νέους ανθρώπους που μπήκαν στην DW μετά τη μεταπολίτευση. Στα κύρια στελέχη της ανήκουν οι δημοσιογράφοι Μιχάλης Κρασάκης, Ειρήνη Αναστασοπούλου, Σπύρος Μοσκόβου και ο Μορφόπουλος. Άνθρωποι με αγάπη για τη δουλειά τους, εμπειρία ραδιοφωνική και ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τα προβλήματά της.

Πώς βλέπει ο διευθυντής προγραμμάτων νοτιοανατολικής Ευρώπης, Ντίτριχ Σλέγκελ, τον σημερινό ρόλο του ελληνικού προγράμματος; «Οι Έλληνες όπως και οι άλλοι λαοί στη νότια και νοτιοανατολική Ευρώπη τείνουν προς μια εθνοκεντρική θεώρηση του κόσμου. Ο υπόλοιπος κόσμος παραβλέπεται στο βαθμό που τα γεγονότα δεν σχετίζονται με την Ελλάδα. Σε εκείνους όμως τους Έλληνες –και είναι αρκετοί– οι οποίοι δεν είναι ικανοποιημένοι από την ομφαλοσκόπηση αυτή, προσφέρεται η δυνατότητα να καλύψουν κάλλιστα τις ανάγκες τους παρακολουθώντας το πλήρες και επίκαιρο ελληνόφωνο πρόγραμμα της DW. Αυτό διασφαλίζεται από το πυκνό δίκτυο ανταποκριτών στις γειτονικές με την Ελλάδα χώρες, αλλά και στις σημαντικότερες πρωτεύουσες του κόσμου, διασφαλίζουν οι πολυπληθείς πηγές ειδήσεων που βρίσκονται στη διάθεση της ελληνικής σύνταξης, διασφαλίζουν οι συνεργάτες της που είναι Έλληνες και Γερμανοί, που είναι Ευρωπαίοι και Πολίτες του Κόσμου».

Ο σταθμός του Μονάχου

Ενώ η ελληνική εκπομπή της Deutsche Welle έγινε γνωστή στο πλατύ κοινό της Ελλάδας μεσούσης της δικτατορίας –λόγω κυρίως της

αντιδικτατορικής της στάσης της– η ελληνόφωνη εκπομπή της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας στο Μόναχο, είχε καθιερωθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 ως η καθημερινή σύνδεση του Έλληνα μετανάστη με την πατρίδα. Ήταν η εκπομπή που απευθυνόταν στις χιλιάδες Έλληνες και Ελληνίδες, οι οποίοι είχαν πάρει το δρόμο για τις γερμανικές φάμπρικες αναζητώντας καλύτερη τύχη. Στις ώρες της μοναξιάς και της απομόνωσης στην ξένη κοινωνία, οι Έλληνες Gastarbeiter έβρισκαν συντροφιά και παρηγοριά στις εκπομπές που μετέδιδε, κάθε βράδυ στις 8.20', στη δική τους γλώσσα, η Βαυαρική Ραδιοφωνία από το Μόναχο.

Ο συγγραφέας Βασίλης Βασιλικός, που πέρασε αρκετά χρόνια στη Γερμανία, περιέγραψε σε ένα διήγημα του (τίτλος του «20' και 20'») τι σήμαινε η ελληνική εκπομπή του Μονάχου για τον Έλληνα μετανάστη της Γερμανίας.

Η ελληνική εκπομπή της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας, με έδρα το Μόναχο, ξεκίνησε πριν από 34 χρόνια, την 1η Νοεμβρίου 1964. Ήταν η εποχή

Ο Παύλος Μπακογιάννης, βασικός εκπρόσωπος του Σταθμού του Μονάχου την εποχή της δικτατορίας. Είχε καταφέρει να μεταβάλει την εκπομπή σε «σταθμό αγώνα» και είχε συγκεντρώσει γύρω του μεγάλο αριθμό δημοκρατικών δημοσιογράφων (φωτ.: «Photo Press S.A.»).

που ο αριθμός των Ελλήνων που έφθναν στη Γερμανία για να εργαστούν συνεχώς αυξανόταν. Τα γερμανικά ραδιοφωνικά δίκτυα διαπίστωναν την ανάγκη να προσφέρουν στους ξένους εργαζόμενους που εισέρρεαν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία πληροφορίες στη γλώσσα τους, ώστε να διευκολύνουν την ενσωμάτωσή τους στη γερμανική αγορά εργασίας. Η παραγωγή της εκπομπής για τους Έλληνες εργαζόμενους ανατέθηκε στη Βαυαρική Ραδιοφωνία στο Μόναχο και τα υπόλοιπα ραδιοφωνικά ιδρύματα της Γερμανίας ανέλαβαν να την αναμεταδώσουν στα υπερβραχέα, ώστε η λήψη της να είναι δυνατή σε παγερμανική κλίμακα.

Η εκπομπή του Μονάχου αποτέλεσε, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, το αποκούμπι για πολλούς Έλληνες που προσπαθούσαν να ορθοποδήσουν στη γερμανική κοινωνία. Σε μια κοινωνία άγνοστη γι' αυτούς, της οποίας τη γλώσσα αγνοούσαν και η οποία τους κρατούσε στο περιθώριο. Οι πρώτοι συντάκτες της εκπομπής ήταν καθημερινά αποδέκτες κάθε λογής αιτημάτων. Ακουγαν τα παράπονα και τα προβλήματα που είχαν οι ακροατές τους με τις γερμανικές αρχές, με το ελληνικό προξενείο, με τον Γερμανό γείτονα, με το σχολείο, με τον επιστάτη της φάμπρικας ή τη σπιτονοικοκυρά... Και προσπαθούσαν πάντα να βοηθήσουν μπροστά και πίσω από το μικρόφωνο. Ο ρόλος της εκπομπής άλλαξε ριζικά δυόμισι χρόνια αργότερα, όταν στην Ελλάδα επεβλήθη η δικτατορία των συνταγματαρχών και το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τα προβλήματα των Ελλήνων της Γερμανίας στο μεγάλο πρόβλημα της κατάλυσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα.

Μια εκπομπή αγώνα...

Ο καθημερινός αγώνας της εκπομπής του Μονάχου για την αντικειμενική ενημέρωση των Ελλήνων εργαζομένων και των ουκ ολίγων συμπατριωτών μας που είχαν καταφύγει τότε στη Γερμανία περιμένοντας την πτώση της δικτατορίας, ανήγαγε «το Σταθμό του Μονάχου» στο υπ' αριθμόν ένα ελληνικό αντιδικτατορικό βήμα στην Γερμανία.

Βασικός εκπρόσωπός του ήταν ο Παύλος Μπακογιάννης που βρισκόταν στο Μόναχο προετοιμάζοντας τη διατριβή του και είχε ήδη αναλάβει από το 1964 τη διεύθυνση της ελληνικής εκπομπής. Το όνομά του συνδέθηκε άρρηκτα με την ιστορία της και με το ρόλο που διαδραμάτισε την εποχή εκείνη.

Ξεπερνώντας τις αντιδράσεις του συντηρητικού πολιτικού κατεστημένου της Βαυαρίας, ο Μπακογιάννης κατόρθωσε να μεταβάλει την εκπομπή σε «σταθμό αγώνα κατά της δικτατορίας», όπως συνήθιζε να λέει. Συγκέντρωσε γύρω του σημαντικό αριθμό δημοκρατών δημοσιογράφων, καλλιτεχνών, πανεπιστημιακών και συγγραφέων, οι οποίοι έγραφαν σχόλια και αναλύσεις, έδιναν συνεντεύξεις και συμμετείχαν στη δια-

Συνέχεια στην 12η σελίδα

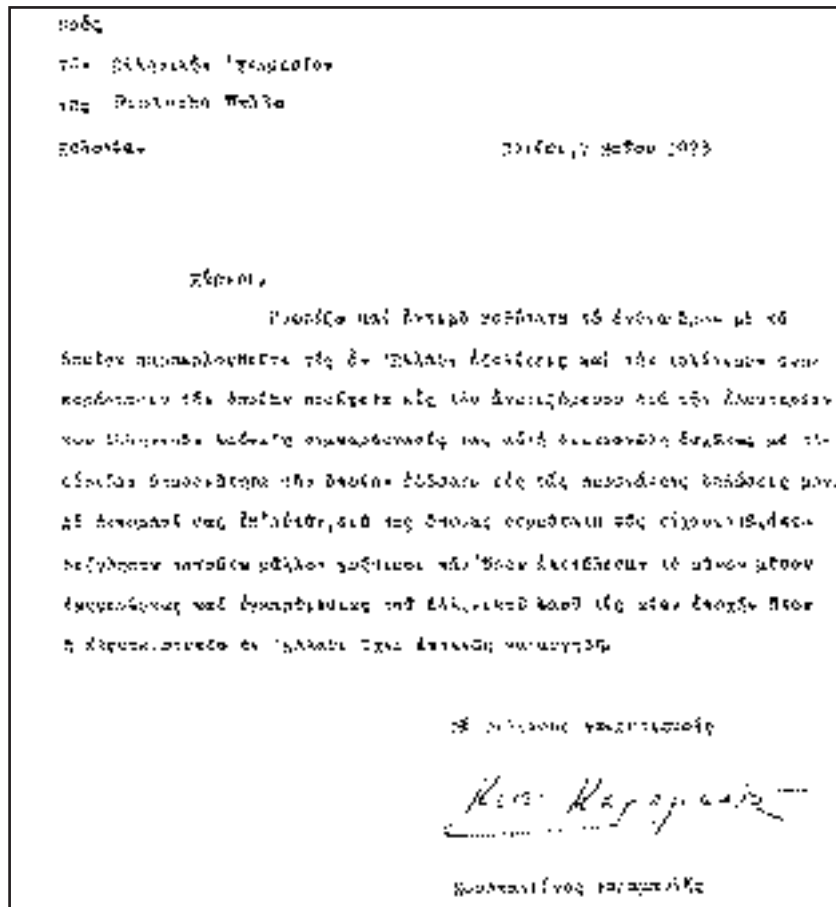
Συνέχεια από την 11η σελίδα

μόρφωση ενός κριτικού προς τη δικτατορία προγράμματος. Μεταξύ αυτών ήταν γνωστά ονόματα όπως ο δημοσιογράφος Τάκης Λαμπρίας, η εκδότρια Ελένη Βλάχου και η Μαρία Καραβία στο Λονδίνο, ο συγγραφέας Βασίλης Βασιλικός και ο δημοσιογράφος Ριχάρδος Σωμερίτης στο Παρίσι, ο καθηγητής Δημήτρης Τσάτσος και ο δημοσιογράφος Βάσος Μαθιόπουλος στη Βόννη. Η εκπομπή διατηρούσε επαφή με πολιτικούς και αντιστασιακές οργανώσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, από όλους τους πολιτικούς χώρους, ώστε ήταν σε θέση να μεταδίδει κάθε βράδυ σημαντικές, συχνά αποκλειστικές, πληροφορίες για την κατάσταση στην χουντοκρατούμενη Ελλάδα.

Οι απειλές της χούντας

Όπως και στην περίπτωση της Deutsche Welle, έτσι και η εκπομπή του Παύλου Μπακογιάννη βρέθηκε από τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας στο στόχαστρο των συνταγματαρχών και των πρακτόρων της στη Γερμανία. Αποκορύφωμα των παρεμβάσεων της χούντας αποτέλεσε η αντίδρασή της στη μετάδοση τον Μάρτιο του 1971 –πρώτα από το Μόναχο και στη συνέχεια από την Κολωνία– της είδησης για επικείμενη υποτίμηση της δραχμής. Ο τότε υπουργός συντονισμού της δικτατορίας συνταγματάρχης Νικόλαος Μακρέζος καλούσε στο γραφείο του τους εκπροσώπους μεγάλων γερμανικών εταιρειών στην Ελλάδα όπως η Siemens και η AEG και τους δήλωνε τηλεγραφικά ότι αν δεν σταματήσουν οι επιθέσεις της εκπομπής του Μονάχου και της Κολωνίας κατά της ελληνικής κυβέρνησης, η Αθήνα θα διακόψει όλες τις τρέχουσες διαπραγματεύσεις με γερμανικές επιχειρήσεις (έτρεχαν τότε οι διαπραγματεύσεις για το έργο της Μεγαλούπολης) και θα αποκλείσει τις γερμανικές εταιρείες από τις κρατικές προμήθειες. Ο γερμανικός Τύπος της εποχής αποκάλυψε μάλιστα ότι το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών παρενέβη προς τη Βαυαρική Ραδιοφωνία, υποστηρίζοντας ότι βρίσκονται σε κίνδυνο τα οικονομικά συμφέροντα της Γερμανίας στην Ελλάδα.

Ο Παύλος Μπακογιάννης και οι συνεργάτες (ανάμεσά τους ο Νίκος Ιωαννίδης, ο Κώστας Πετρογιάννης, ο Ασημάκης Χατζηνικολάου, ο Κ. Σταθόπουλος), δεν ήταν η πρώτη φορά που αντιμετώπιζαν τις αντιδράσεις της χούντας της Αθήνας, αλλά και των γερμανικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Συνέχισαν όμως, παρά τις αντιδράσεις, να κρατούν την κριτική τους στάση ακόμα και όταν οι απειλές κατά της ζωής του Παύλου Μπακογιάννη από πράκτορες της δικτατορίας έλαβαν τέτοιες διαστάσεις ώστε η γερμανική αστυνομία του χορήγησε άδεια οπλοφορίας, η διεύθυνση της ραδιοφωνίας μερίμνησε να σταθμεύει το αυτοκίνητό του σε φρουρούμενο χώρο και δεν έκανε βήμα χωρίς τη συνοδεία

Η επιστολή που έστειλε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής από το Παρίσι προς την Ελληνική Υπηρεσία της Deutsche Welle, εκφράζοντας την ευαρέσκειά του για τις εκπομπές της εναντίον της δικτατορίας. Η επιστολή αυτή έρχεται για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας.

του σκύλου του, ο οποίος τον ακολουθούσε ακόμα και στο στούντιο των ηχογραφήσεων.

Γέφυρα με την Ελλάδα και τη Γερμανία...

Με συνεντεύξεις για θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος, με την τακτική επισκόπηση του γερμανικού Τύπου, αλλά κυρίως με μια εβδομαδιαία εκπομπή υπό μορφή μαγκαζίνο, προσφέρονταν όλες εκείνες οι πληροφορίες που θα βοηθούσαν τον Έλληνα εργαζόμενο να βρει τον προσανατολισμό του στη γερμανική κοινωνία. Όλα αυτά τα χρόνια, η εκπομπή παραδίδει κάθε Παρασκευή βράδυ το μικρόφωνο στις ελληνικές οργανώσεις και τους συλλόγους των μεταναστών, προκειμένου να ενημερώσουν για εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στο χώρο τους ή στις ελληνικές υπηρεσίες, για να γνωστοποιήσουν ανακοινώσεις που ενδιαφέρουν τον ελληνισμό της Γερμανίας.

Βασικός στόχος του προγράμματος, η λειτουργία του ως ζωντανής γέφυρας με την πατρίδα. Το καθημερινό δελτίο με τις ειδήσεις που για πολλά χρόνια είχε κύρια πηγή τον Κώστα Τσατσαρώνη, αποτελούσε τον κοσμό του ενημερωτικού κομματιού της εκπομπής. Σήμερα το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων, που φθάνει πια στο Μόναχο ηλεκτρονικά, μεταφέρει κατά τον πιο έγκυρο τρόπο τις ειδήσεις από την Ελλάδα. Ο σταθμός του Μονάχου είχε την τύχη να κερδίσει ως συνεργάτες ορισμένα από τα πιο έγκυρα ονόματα της ελληνικής δημοσιο-

μπή έρχεται με απόσταση πρώτη από όλα τα ξενόγλωσσα ραδιοφωνικά προγράμματα στη Γερμανία. Με ποσοστό ακροατικότητας μεταξύ των Ελλήνων της Γερμανίας 60% και ποσοστό καθημερινής ακρόασης 36%, η ελληνική εκπομπή του Μονάχου βρίσκεται πρώτη με απόσταση από το ιταλικό πρόγραμμα (15%), το ισπανικό (15%), το σερβικό (19%) ή το τουρκικό (μόλις 5%).

Ο δημοσιογράφος Γιώργος Παπής, η Ελένη Ηλιάδου και ο Θύμιος Μπαμπανάσης αποτελούν σήμερα το βασικό επιτελείο της ελληνικής εκπομπής.

Η εκπομπή αναζητά έναν νέο χώρο

Τριάντα τέσσερα χρόνια μετά την πρώτη εκπομπή, ο σημερινός διευθυντής της, δημοσιογράφος Κώστας Πετρογιάννης, και οι συνεργάτες του βρίσκονται σε αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας για την εκπομπή. Η τεχνολογική πρόοδος που έφερε δορυφορικά την τηλεόραση της ΕΤ στα σπίτια των μεταναστών, η προϊούσα ενσωμάτωση των Ελλήνων της πρώτης και δεύτερης γενιάς στη γερμανική κοινωνία, ο όλο και μεγαλύτερος αριθμός νέων που δεν μπορούν να επικοινωνήσουν στην ελληνική γλώσσα, η διεύρυνση των δυνατοτήτων πληροφόρησης και επικοινωνίας μέσω του Internet, η μείωση του ενδιαφέροντος των νέων ιδιαίτερα γενεών για τις εξελίξεις στην Ελλάδα, όλοι αυτοί οι παράγοντες οδηγούν σε σταθερή μείωση του αριθμού των τακτικών ακροατών, όσο και να παραμένει εντυπωσιακά υψηλό το ποσοστό, σε σχέση με τις λοιπές ξενόγλωσσες εκπομπές. Η τάση αυτή προβληματίζει τον Κώστα Πετρογιάννη και αναζητά τρόπους προσαρμογής του προγράμματος στα νέα δεδομένα.

Παράλληλα, όμως, η ελληνική σύνταξη στον 12ο όροφο του ραδιο-μεγάρου της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας βρίσκεται τελευταία αντιμέτωπη με εκείνη την πολιτική φιλοσοφία που θέλει τους ξένους ενσωματωμένους μέσα στη γερμανική κοινωνία και βλέπει τα ξενόγλωσσα ραδιοφωνικά προγράμματα, παρωχημένα και τροχοπέδη.

Θα σταματήσουμε σύντομα να έχουμε ελληνόφωνο ραδιοφωνικό πρόγραμμα στη Γερμανία; Ο Κώστας Πετρογιάννης είναι αισιόδοξος: «Η Βαυαρική Ραδιοφωνία, η οποία και φιλοξενεί την εκπομπή μας, έχει εκδηλώσει την απόλυτη αντίθεσή της. Κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο και προς τη φιλοσοφία της, ως προς το ρόλο των ξενόγλωσσων εκπομπών, τις οποίες θέλει να είναι “γέφυρες με την πατρίδα”, όπου θα επιστρέψει κάποτε ο ξένος εργαζόμενος».

* Ο Παντελής Παντελούρης, δημοσιογράφος του ραδιοφωνικού σταθμού του Βερολίνου μέχρι το 1977 και στην περίοδο 1977-1997. Απόλυτος Τύπος της Ελλάδος στη Βόννη και το Αμβούργο, διετέλεσε επί μακρόν συνεργάτης της Deutsche Welle και της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας.

Μετανάστες συγγραφείς

Η δημιουργική παρουσία των Ελλήνων λογοτεχνών και ποιητών στη Γερμανία

Του Γιώργου Ξ. Ματζουράνη

Δημοσιογράφος-συγγραφέας

ΤΑ ΠΡΩΤΑ λογοτεχνικά κείμενα Ελλήνων μεταναστών εμφανίστηκαν στις προθήκες των γερμανικών βιβλιοπωλείων προς το τέλος της δεκαετίας του '70. Ήταν κυρίως συνεργασίες σε συλλογικές εκδόσεις με έργα μεταναστών διαφόρων εθνικοτήτων που ζούσαν και εργάζονταν στη Γερμανία - Έλληνες, Ιταλοί, Ισπανοί, Γιουγκοσλάβοι, Τούρκοι, αλλά και μερικοί Ασιάτες και Λατινοαμερικανοί. Η κυκλοφοριακή επιτυχία των πρώτων ανθολογιών ήταν σημαντική· αυτό άλλωστε ήταν το βασικό κίνητρο ολοένα και περισσότερων γερμανικών εκδοτικών οίκων να παρουσιάζουν έργα μεταναστών. Στη διάρκεια μιας δεκαετίας (1976-1985) εκδόθηκαν 35, τουλάχιστον, τέτοιες λογοτεχνικές συλλογές από επώνυμους εκδοτικούς οίκους, στις δεκαεννέα από τις οποίες δημοσίευσαν έργα τους και 32 Έλληνες μετανάστες λογοτέχνες. Την ίδια περίοδο παρουσιάζονται και προσωπικά βιβλία μεταναστών -επισημαίνω τουλάχιστον εξι- ενώ την επόμενη πενταετία μειώνεται ο αριθμός των συλλογικών εκδόσεων αλλά αυξάνεται εντυπωσιακά ο αριθμός των προσωπικών βιβλίων.

Για τη λογοτεχνία των μεταναστών έχουν κατατεθεί σοβαροί προβληματισμοί και έχουν εκδοθεί αξιόλογες πραγματείες, πανεπιστημιακές διατριβές και πλούσια αρθρογραφία. Προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τη γερμανική πλευρά, η οποία εστιάζει το ενδιαφέρον της στο καθαυτό λογοτεχνικό έργο χωρίς συνήθως να ενδιαφέρεται για τις συνθήκες που διαμόρφωσαν το χαρακτήρα των μεταναστών λογοτεχνών, τις δυνατότητες που δημιουργήθηκαν για την προσαρμογή τους στην κοινωνία που ζούσαν, τις ανάγκες που τους ώθησαν στην καλλιτεχνική έκφραση και στις προοπτικές που διευκόλυνε. Από ελληνικής πλευράς η βιβλιογραφία μας σε αυτό τον τομέα είναι εξαιρετικά φτωχή ποσοτικά· αποτελείται από μερικά άρθρα της Νίκης Ειδεπέιερ και το βιβλίο «Ανάμεσα σε δύο κόσμους, Συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο», που παρουσίασαν οι εκδόσεις «Καστανιώτη».

Η δημιουργία πολιτιστικών φορέων

Η ζωή των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία ήταν πολύ σκληρή, ιδιαίτερα στην πρώτη δεκαετία (1960-1975). Δεν ήταν μόνο η δυσκολία να μεταβληθούν από τη μια στιγμή στην άλλη οι αμέριμνοι αγρό-

Παρουσίαση Ελλήνων λογοτεχνών της Γερμανίας στο Μόναχο από τον Γιώργο Ματζουράνη (κέντρο του τραπεζιού). Δεξιά του η συγγραφέας Ντάνη Σιδέρη-Speck και αριστερά η Ελένη Τορόση.

τες και ψαράδες σε βιομηχανικούς εργάτες, ήταν προ παντός η πλήρης εγκατάλειψή τους από τις αρχές της χώρας που τους έστειλε και η εχθρική, πολύ συχνά, συμπεριφορά των υπηρεσιών που ήταν εντεταλμένες να τους συμβουλευούν και να τους εξυπηρετούν. Η μόνη τους παρηγοριά ήταν οι Έλληνες φοιτητές που βρέθηκαν εκείνα τα χρόνια στη Γερμανία και μαζί δημιούργησαν κοινωνικούς και πολιτιστικούς φορείς που στόχο είχαν την προβολή και την ικανοποίηση των πρώτων αναγκών τους για να εξελιχθούν σιγά σιγά σε κύτταρα πολιτισμού που γαλούχησαν ήδη τρεις γενιές. Εκεί οι μετανάστες πρωτάκουσαν για ιστορία και λογοτεχνία, ξανασυνάντησαν εκδηλώσεις με δημοτικά τραγούδια και λαϊκά παραμύθια, μπορούσαν να δανείζονται ή να αγοράζουν βιβλία και να κουβεντιάζουν τα Σαββατόβραδα με τον Νίκο Σβορώνο, την Ελένη Καζατζάκη, τον Δημήτρη Χατζή, τον Μίμη Δεσποτιδίη, τον Μενέλαο Λουντέμη, τον Βασίλη Βασιλικό που επισκεπτόταν συχνά τη Γερμανία αλλά και πολλούς άλλους συγγραφείς, όπως τον Αλέξανδρο Σχινά, που ζούσαν μόνιμα στη Γερμανία και επισκεπτόταν τις κοινότητες και τις άλλες οργανώσεις των μεταναστών. Ο ρόλος των μεταναστευτικών οργανώσεων έγινε ακόμα πιο σημαντικός στην περίοδο της δικτατορίας όπου αμβλύνθηκαν οι όποιες κοινωνικές διαφορές και έγιναν μαζικότερες με τη μετονομασία τους σε αντιδικτα-

τορικές επιτροπές. Οι πρώην αγρότες, που μεταβλήθηκαν σε βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων, άκουσαν μαθήματα στα σεμινάρια των γερμανικών συνδικάτων, πήγαν όσοι τα κατάφεραν σε επαγγελματικές σχολές, μερικοί και σε πανεπιστήμια έχοντας πάντα σημείο εκκίνησης τις δικές τους οργανώσεις, και οι νεότεροί τους, που ένιωσαν τον κόσμο ζώντας σε ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις και μεγάλωναν σε σπίτια με υποτυπώδεις έστω βιβλιοθήκες, φυσικό ήταν αργά ή γρήγορα να αναζητήσουν τους συγγραφείς τους.

Σε αυτό βοήθησαν ακόμα τρία γεγονότα: Η ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ (1981) που τους εξασφάλισε μια κοινωνική σιγουριά· η συνεργασία τους με τους μετανάστες άλλων εθνικοτήτων που ζούσαν στη Γερμανία και η δημιουργία ενός κοινού πολιτιστικού φορέα (1980) υπό τον τίτλο Polikunst Verein και η ίδρυση του εκδοτικού οίκου Romiosini που πολλά έργα Ελλήνων λογοτεχνών της Γερμανίας εξέδωσε και προώθησε, αλλά και γενικότερα αρκετά και σημαντικά έργα της νεότερης και της σύγχρονης λογοτεχνίας μας γνώρισε στο γερμανικό κοινό με άριστες μεταφράσεις.

Τα πρώτα κείμενα

Η φιλολογική μελέτη διευκολύνεται συχνά με τη χρησιμοποίηση διαφόρων εξηγητικών σχημάτων και συνθεστάτα με τις «λογοτεχνι-

κές γενιές», που προσλαμβάνουν κατά τις ανάγκες και μεγάλη χρονική ελαστικότητα. Τέτοια σχήματα δεν μπορεί να επικαλεστεί κανείς στην περίπτωση των μεταναστών λογοτεχνών. Η μετανάστευση προς τις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης μόλις μπαίνει στην τέταρτη δεκαετία της και τα λογοτεχνικά κείμενα άρχισαν να εμφανίζονται στη δεύτερη δεκαετία. Είναι μια λογοτεχνική ομάδα χωρίς μακαρίτες και πρυτάνεις.

Ενα πρίσμα ελέγχου είναι η θεματολογική πορεία αυτής της λογοτεχνίας, από τα στάδια της οποίας σχεδόν κανένας δεν ξέφυγε. Οι διαφορές και οι διαφοροποιήσεις των συγγραφέων χαρακτηρίζονται από τους ρυθμούς και την αντίληψη των θεματολογικών εναλλαγών. Άλλοι επιμένουν στα πρώτα στάδια και άλλοι διευρύνουν συντομότερα τη θεματολογία τους, αναζητούν τρόπους και τύπους έκφρασης, μερικοί αναγνωρίζονται ήδη στη γερμανόφωνη λογοτεχνία από τη μορφή και τον τρόπο που διαπραγματεύονται τα θέματά τους (Χρ. Λόλακας, Φ. Λαδάκη, Ελ. Τορόση, Λ. Μανιάτης, Θ. Γαζής, Γλ. Κουμίδης, Αντ. Ρίζος κ.ά.).

Στο πρώτο στάδιο οι δεσμοί με τον τόπο καταγωγής, οι μνήμες, η νοσταλγία, η απόγνωση και το παράπονο κυριαρχούν στα μεταναστευτικά κείμενα, που είναι συναισθηματικά υπερφορτισμένα, περισ-

Συνέχεια στην 14η σελίδα

σότερο μαρτυρίες και λίγο αργότερα διαμαρτυρίες. Ο τόπος καταγωγής που «έδιωξε» τους μετανάστες εξιδανικεύεται στις μνήμες και στα κείμενα· το τριήμερο ταξίδι είναι το πέρασμα σε έναν άλλο κόσμο, που ακόμα δεν είναι καλύτερος ή χειρότερος αλλά άλλος, το πεδίο ενός δραματικού, κάποτε και τραγικού, παιχνιδιού.

Στο δεύτερο στάδιο τα κείμενα πλουτίζονται με λογοτεχνικά στοιχεία και η θεματολογία μπαίνει όχι μόνο στα καθημερινά και πιεστικά προβλήματα της διαμονής, της δουλειάς και της εξουθενωτικής μοναξιάς αλλά και σε μερικά συνθετότερα επίπεδα· αναζητούνται οι δυνατότητες προσαρμογής, κατανόησης, συμμετοχής και γνωριμίας όχι μόνο των δομών αλλά και των ατόμων που απαρτίζουν τη νέα κοινωνία.

Στο τρίτο στάδιο αναζητείται πια η πνευματική ταυτότητα, ουσιαστικοποιούνται τα προβλήματα της διπλής πατρίδας και γλώσσας, στα κείμενα διακρίνονται και προθέσεις κριτικής, διανθισμένης μάλιστα με ένα χιούμορ ασυνήθιστο στην ελληνική λογοτεχνία. Η αντιπαράθεση ξένος-Γερμανός αμβλύνεται, η εντύπωση της πολυεθνικής κοινωνίας εδραιώνεται, η πολιτική χειραφέτηση που προσφέρεται, τουλάχιστον στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφήνει να διαγραφούν νέες δυνατότητες. Οσο όμως εφικτότερη γίνεται η προσαρμογή και η κοινωνική ενσωμάτωση, τόσο διαφαίνεται παράλληλα και μια τάση επιστροφής, καλύτερα εμμονής, στις ρίζες, σαν αντίδραση και σαν αντίβαρο στη γρήγορη εναλλαγή.

Προβλήματα γλώσσας

Ο Τρύφων Παπασταματέλος νωρίς παρουσίασε ποιήματα με κριτική διάθεση για τις συνθήκες διαμονής των μεταναστών και την κοινωνική τους θέση. Συγκινήθηκαν μάλιστα πολύ οι Γερμανοί αναγνώστες με το παιδάκι που σε σπασμένα γερμανικά εξέφραζε τις απορίες του: «Γιατί μπαμπά / εσύ εμένα φέρνει / σ' αυτή τη χώρα / που εγώ δεν / κάνει παίξει / στο δρόμο που / εσύ τόσο ωραία / σκουπίζει;». Η ποίηση του Παπασταματέλου κυριάρχησε στα πρώτα χρόνια της μεταναστευτικής λογοτεχνίας και ποιήματά του έχουν δημοσιευτεί σε πολλές ανθολογίες μεταναστών που έχουν εκδοθεί στα γερμανικά.

Πολλούς απασχόλησαν τα προβλήματα της γλώσσας, από τους παλιούς και τους νέους μετανάστες μέχρι τους επιστήμονες και τους λογοτέχνες. Η γλώσσα της συνεννόησης, της καθημερινότητας, των κοινωνικών σχέσεων είναι η γερμανική· που οδηγεί όμως η απώλεια της μητρικής γλώσσας, που τόσο οδυνηρά θέτει ο Λουκάς Μανιάτης; «Για να γράψω ένα γράμμα στη μάνα μου / χρειάζομαι λεξικό / Με τη γυναίκα μου συνεννοούμαι / σε μια ξένη γλώσσα./ Τι είναι για μένα το οιδιπόδειο σύμπλεγμα / όταν η μη-

Ο **Ναπολέων Λαζάνης**, αναγνωρισμένος συγγραφέας με αξιόλογες επιδόσεις στον μεταφραστικό χώρο.

τρική μου γλώσσα και η πατρίδα μου / έγιναν τόσο μακρινά; Μ' αυτή την προβληματική έγραψαν κι άλλοι ποιητές και παραθέτω ένα σύντομο ποίημα της Ντάντης Σιδέρη με τίτλο: **Προσαρμογή:**

Το πλήρως ακριβά / μα ξέμαθα / να μιλώ δυνατά / να χρωματίζω / τα λόγια / με χειρονομίες / ν' αγκαλιάζω / σφιχτά. / Τώρα κρατώ / συγκρατημένη / σιωπηλή / τις αποστάσεις./ Μετά από τόσο αγώνα / τώρα / είμαι / επιτέλους / Γερμανίδα./

«Γερμανική λογοτεχνία»

Ο εσωτερικός διχασμός που δημιουργεί το βίωμα της διπλής γλώσσας και της διπλής πατρίδας είναι το βασανιστικό στοιχείο στο οποίο αναφέρονται και συνεχώς επανέρχονται ποιητές και πεζογράφοι, άλλοτε αυθόρμητα και άλλοτε με περίσκεψη και ερωτήματα, που δίνουν μια διάσταση στο έργο τους χαρακτηριστική της ιδιαιτερότητάς του.

Οσο περνούν τα χρόνια όλο και περισσότεροι γράφουν κατευθειάν στα γερμανικά, αμβλύνονται τα πρώτα συναισθήματα, η μοναξιά, ο εσωτερικός διχασμός, η ανασφάλεια· οι ποιητές διευρύνουν και τους θεματικούς ορίζοντες τους, οι πεζογράφοι φαίνεται να κερδίζουν πολλά από τους Γερμανούς συναδέλφους τους και ακόμη περισσότερα από τους συγγραφείς άλλων εθνικοτήτων που ζουν στη Γερμανία. Φαίνονται πια οι αφηγηματικές δεξιότητες μερικών, οι τεχνικές πεποιθήσεις άλλων, η υψηλή θεωρητική κατάρτιση πολλών και οι πειραματικές ακόμη ποιητικές φόρμες που προκαλούν συζητήσεις και θέτουν υποθήκες. Νομίζω ότι έχουμε τώρα ολοκληρωμένους πεζογράφους και ποιητές, που απευθύνονται σε ένα κοινό πολύ ευρύτερο από αυτό που καθορίζουν οι δύο γλώσσες που χρησιμοποιούν.

Η **Φανή Αθέρα** έγραψε λίγα ποιήματα· προσέφερε όμως την επιστημονική της επιμονή στη βιβλιογραφία των αποδήμων λογοτεχνών. Η **Μαρία Γραβανίδου** γράφει ποιήματα στα γερμανικά και στα ελληνικά, όπως και η **Καλλιόπη Τερζή** και η **Ευαγγελία Κρούπη**. Ο **Κώστας Γιαννακάκος**, από τους «ελληνικότε-

ρους» νέους ποιητές, εισχωρεί στις συνθετότερες λειτουργικές δομές της γερμανικής λογοτεχνίας και ο **Ζαχ. Μαθιουδάκης** έχει παρουσιάσει αρκετό πεζογραφικό και ποιητικό έργο. Στα γερμανικά γράφουν οι πεζογράφοι **Δημ. Παπακωνσταντίνου**, **Σωτ. Κολοκύθας**, **Γ. Κρομμύδας**, **Στέλλα Λάβα**, **Αρης Χριστίδης** κ.α.

Ο πεζογράφος **Π. Κυρίμης** εξέδωσε πρόσφατα στην Ελλάδα μια αξιοπρόσεκτη νουβέλα με τίτλο «Η καρδιά του κότσιφα». Χαρακτηριστικά είναι τα ποιήματα του **Κώστα Παπαναστασίου**, ο οποίος κινείται με άνεση και αποδοχή στο χώρο της γερμανικής λογοτεχνίας, καθώς και του **Γαρέφη Δελιγκά**, ο οποίος έχει εκδώσει ως τώρα τρεις συλλογές ποιημάτων στα ελληνικά. Η **Ινα Κούτουλα** γεννήθηκε στο Μαγδεμβούργο το 1965, σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών του τότε Ανατολικού Βερολίνου και από το 1987 ζει ως ελεύθερη συγγραφέας, μεταφράστρια και ζωγράφος. Ποιητές επίσης με αξιόλογο έργο είναι ο **Θύμιος Γαζής**, ο οποίος έχει εκδώσει τη δίγλωσση συλλογή «Μεταξύ συνόρων – Niemand – land», ο **Γιώργος Κρομμύδας**, ο **Κωνσταντίνος Νοβοσέλνς** με τη συλλογή του «Οκτάστηλο με ασπρόμαυρη φωτογραφία», ο **Ασίζ Χαράλαμπος** (Λουκάς Μανιάτης), ο **Αθ. Κοντάκος**, ο **Νίκος Κιούρτης**, ο οποίος είναι και καλός μεταφραστής, ο **Αγγελος Παρθένης**, ο **Αντώνης Αντώνογλου**, ο δάσκαλος **Πέτρος Βιθλικιώτης**, ο **Σπύρος Βάκος**, ο **Γιάννης Χριστόπουλος**, ο **Π. Χριστογιάννης** και η **Μαριάνθη Jacobs – Σαμόλη**. Από τους παλιότερους συγγραφείς στη Γερμανία είναι ο πεζογράφος και δοκιμιογράφος **Βαγγέλης Σακκάτος**, στους νεότερους συγκαταλέγεται και ο Λεωνίδας Παναγιωτίδης, ενώ το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα της **Ελένης Δελμητρίου – Τσακμάκη** «Η πάνινη κούκλα» έγινε το πρώτο μεταναστευτικό μπεστ σέλερ. Ο πεζογράφος **Φάνης Φαντέμης** είναι ο πρώτος εργάτης-μετανάστης στη Γερμανία που εξέδωσε λογοτεχνικό βιβλίο.

Διαφορετική προβληματική

Μια ομάδα λογοτεχνών, ποιητών και πεζογράφων δεν παρέμεινε σχεδόν καθόλου στα θεματολογικά στάδια που προαναφέρθηκαν, παρότι στο έργο τους υπάρχει η μετανάστευση και μερικές φορές μάλιστα ως έντονο θεματολογικό στοιχείο. Επέδειξαν όμως διαφορετική προβληματική, ανέδειξαν σύνθετες πλευρές του και υποδήλωσαν τολμηρά ενδεχόμενες προοπτικές του. Άλλοι προτίμησαν την ιχνηλασία γενικότερων θεματολογικών κατευθύνσεων, όλοι όμως έχουν προτείνει την προσωπική γραφή τους, που έχει γίνει όχι μόνο αποδεκτή αλλά και αντικείμενο συγκριτικών και σημειολογικών συζητήσεων.

Η φιλόλογος **Ντάντη Σιδέρη** έγραψε ποιήματα στα γερμανικά, που την έκαναν αμέσως αποδεκτή και γνωστή στο γερμανικό κοινό. Διαμεσολαβεί άλλωστε με άριστο

τρόπο μεταξύ της ελληνικής και της γερμανικής λογοτεχνίας με εξαίρετες μεταφράσεις Νεοελλήνων ποιητών στα γερμανικά. Πεζογράφος με προσωπικό ύφος είναι η **Ελένη Τορόση**, η οποία έχει τη δική της θέση στη γερμανική λογοτεχνία για παιδιά και νέους. Η νεότερη **Φωτεινή Λαδάκη** έχει δώσει αξιοπρόσεκτα δείγματα γραφής στην ποίηση, στην πεζογραφία και στο θέατρο. Ο **Αντώνης Σουρούνης** ανήκει πια στους καταξιωμένους Έλληνες συγγραφείς και ο **Μιλτιάδης Παπανάγνου**, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κίνηση και στην οργάνωση των αλλοδαπών λογοτεχνών στη Γερμανία και δημοσίευσε έργα του σε πολλές συλλογικές εκδόσεις, εξέδωσε στην Ελλάδα δύο συλλογές διηγημάτων που επαινέθηκαν πολύ. Εξι βιβλία έχει τυπώσει έως τώρα στην Ελλάδα ο **Ναπολέων Λαζάνης**, ο οποίος είναι και αυτός αναγνωρισμένος συγγραφέας και έχει αξιόλογες επιδόσεις και στο μεταφραστικό χώρο. Ποιητής με σημαντικό έργο εκδομένο στην Ελλάδα και στη Γερμανία και συνεχή παρουσία επί είκοσι πέντε χρόνια είναι ο **Γιώργος Παπούλιας**, όπως επίσης αξιοπρόσεκτη θεωρείται η προσφορά του **Αντώνη Ρίζου**. Γνωστός στην Ελλάδα σήμερα πεζογράφος και κριτικός ο **Δημοσθένης Κούρτοβικ** έκανε τη μεταναστευτική του θητεία στη Γερμανία και το πρώτο του λογοτεχνικό βιβλίο με τίτλο «Τρεις χιλιάδες χιλιόμετρα» ήταν μια συλλογή διηγημάτων από αυτό το χώρο. Από την Ελλάδα έχει αρχίσει την εκδοτική του παρουσία ο **Χρυσάφης Λόλακας** με μυθιστόρημα (1965) και συνεχίζει ακατάπαυστα να γράφει μυθιστορήματα στα γερμανικά· την ίδια πορεία ακολουθεί και ο **Κώστας Καραούλης**.

Η λογοτεχνία των αποδήμων Ευρωπαίων της περιφέρειας που ζουν στις κεντροευρωπαϊκές χώρες μπαίνει στη μεταναστευτική της περίοδο. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι δημιουργοί διαμορφώνουν ένα αξιοπρόσεκτο έργο και πολλοί κεντροευρωπαίοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η ομάδα αυτή των συγγραφέων τολμά να μπει με ευρηματικότητα σε θέματα της καθημερινότητας, όπως η ξενοφοβία και οι διακρίσεις, και κανείς δεν αμφισβάζει ότι θα επιδράσουν και στις λογοτεχνίες των χωρών τους αλλά και στο άνοιγμα των πολιτιστικών συνόρων της Ευρώπης.

Βιβλιογραφία:

Γιώργος Ξ. Ματζουράνης: «Ανάμεσα σε δυο κόσμους». Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, 1995.

Γιώργος Ξ. Ματζουράνης: «Μας λένε Γκασταμπάτερ». Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ, 1977.

Περιοδικό «Η λέξη»: «Η ελληνική λογοτεχνία της διασποράς» τεύχος 110/1992.

Michel Herbert: «Odysseus in wüsten Land». Εκδόσεις Romiosini, Köln 1992.

Γιώργος Καναράκης: «Η λογοτεχνία του αποδήμου ελληνισμού και η θέση της στα ελληνικά γράμματα», Αθήνα 1980.

Γιώργος Ματζουράνης: «Έλληνες εργάτες στη Γερμανία». Εκδόσεις Cutenberg, 1974.

Η Γερμανία που εμπνέει

Ελληνες εικαστικοί που δούλεψαν και επηρεάστηκαν από το ανεξάρτητο γερμανικό πνεύμα

Της **Αθηνάς Σχινά**

Κριτικού, Ιστορικού Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΟΣΟΝ αφορά την πλειάδα των Ελλήνων εικαστικών δημιουργών που μετέβησαν, από τη δεκαετία του '70 και κατόπιν, στη Γερμανία, είναι ελάχιστα εφικτό να γίνει μια πλήρης απαρίθμηση ονομάτων, στο πλαίσιο μάλιστα μιας σύντομης επισκόπησης. Το προσδόκιμο από μια πρώτη διερεύνηση θα ήταν, προφανώς, η αναφορά ορισμένων αντιπροσωπευτικών καλλιτεχνών που επέλεξαν τη Γερμανία ως τόπο δημιουργίας και προώθησης των πνευματικών και αισθητικών τους αναζητήσεων, προκειμένου να πραγματοποιήσουν σε διάφορες Σχολές, Πανεπιστήμια ή Εικαστικά Εργαστήρια τις μεταπτυχιακές τους σπουδές, να εκπονήσουν έρευνες, να επισκεφθούν Μουσεία, Συλλογές και Πινακοθήκες, να έρθουν, επίσης, σε επαφή με ιδέες και πρόσωπα, χώρους και καταστάσεις που θα τους επέτρεπαν ανταλλαγές απόψεων, μέσα από ένα γόνιμο κι αναπτυξιακό διάλογο, σχετικό με την εκφραστική λειτουργία και τα αιτήματα της εποχής.

Ριζοσπαστικότητα και αναθεωρήσεις

Ποιο ήταν άραγε το διαφορετικό κλίμα που επικρατούσε στη Γερμανία; Αρκετές συγκυρίες, θα μπορούσαμε να πούμε, οι οποίες επέτρεπαν την αλλαγή στις νοοτροπίες και στις συμπεριφορές, ιδιαίτερα μετά την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου (1961), όταν διαπιστώνεται η διάθεση για την αποφυγή αποκλεισμού του διχασμένου πλέον αυτού κράτους, που κληρονόμησε τα αμαρτήματα και τις απώλειες από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενα χρόνο κατόπιν, συγκεκριμένα το 1962, διακρίνεται ήδη η διάσπαρτη τάση μιας καθολικής αντίστασης και μιας γενικότερης αναθεώρησης των δεδομένων, σε μια χώρα μάλιστα που είχε από παλιά αποδείξει τις αξίες και τη σημασία που έδειχνε προς τον πολιτισμό, με επιδοτήσεις στην έρευνα και ποικίλες υποστηρίξεις ως προς τη διακίνηση ιδεών. Πολλοί μιλούσαν για το «γερμανικό θαύμα» ανάκαμψης από τον πόλεμο και τις καταστροφές του. Ενα «θαύμα» που εξαργυρώθηκε πολύ ακριβά από τους Γερμανούς, εις αναπλήρωση των όσων απωλειών είχαν υποστεί και των όσων καταστροφών είχε ο πόλεμος εκείνος επιφέρει, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Η πρώτη συστηματική κίνηση που γίνεται και αφορά στην πολιτιστική διεύρυνση, με προσκλήσεις που δίνονται σε αλλοδαπούς εικαστικούς δημιουργούς (και όχι μόνον), οργανώνεται από τη Γερμανική Υπηρεσία

Έργο του Κώστα Τσόκλη με τίτλο «Πληροφορίες», 1972, ξύλο και εφημερίδες, εγκατάσταση.

Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών, τη γνωστότερη για τις υποτροφίες της ως DAAD. Αυτό δεν σημαίνει ότι όσοι από τους Ελληνες καλλιτέχνες μετέβησαν στη Γερμανία έτυχαν του συγκεκριμένου ευεργετήματος, ωστόσο κρίνω εδώ σκόπιμο, και όχι εξαιρετικό, να τονίσω τη συμβολή της DAAD. Η DAAD στόχευε να προσφέρει ερεθίσματα στους καλλιτέχνες (που η επιλογή τους γινόταν από Κριτική Επιτροπή), δίνοντάς τους παράλληλα τη δυνατότητα να εργαστούν στο Βερολίνο ανεπίσημοι. Οι εικαστικοί δημιουργοί μπορούσαν, ζώντας και εργαζόμενοι στο Βερολίνο, με καλυμμένο το βιοποριστικό τους πρόβλημα, να συμμετέχουν στην καλλιτεχνική κίνηση της πόλης, που τους θεωρούσε όχι περιφερειακούς και εμικρέδες, αλλά ένα αναπόσπαστο πολιτιστικό της τμήμα, καθώς γνωστοποιούσε ταυτόχρονα το παραγόμενο έργο τους σ' ένα ευρύτερο κοινό. Το Βερολίνο μπορεί να περνούσε, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '70, μια βαθιά κρίση, αντανακλώμενη στις ιδεολογίες και στις κοινωνικο-οικονομικές τους συνιστώσες, με την κινητικότητα και την επαναστατικότητα, μάλιστα, που διαπιστώνεται στα εργατικά συνδικάτα και στα πανεπιστήμια τόσο της πόλης αυτής όσο και ολόκληρης της Δυτικής Γερμανίας (που φανέρωνε άλλωστε μια γενικότερη εσωτερική αναστάτωση). Οι κοινωνικές δομές, ωστόσο, φανέρωναν μια ανεκτικότητα τέτοια που επέτρεπε την ανάπτυξη και καλλιέργεια ενός πνεύματος αλληλεγγύης, γενναίων αναθεωρήσεων και ριζοσπαστισμού, μέσα από τη φιλελευθεροποίηση και την ευελιξία των αναπροσαρμοζόμενων θεσμών, για τη διαπολιτισμική επι-

κοινωνία και τη διεύρυνση των οριζόντων.

Μεταγγίσεις

Δεν μπορεί να μιλήσει κανείς με σιγουριά για τον πολυσχιδή τρόπο με τον οποίο ασκήθηκαν έμμεσες, κάποτε καίριες και διαχρονικές, τις περισσότερες μάλιστα φορές μιας ποικίλης διαβάθμισης επιρροές στο έργο των Ελλήνων καλλιτεχνών, προερχόμενες από το περιβάλλον (κοινωνικό και δημιουργικό) της Γερμανίας. Σίγουρα, μπορούμε ωστόσο να διαπιστώσουμε το πνεύμα ελευθερίας, αμφισβήτησης, επαναπροσδιορισμού και νέων αφετηριών αναζήτησης που μεταγγίζεται από ένα περιβάλλον ουσιαστικών ανησυχιών, προβληματισμού και έντονων δραστηριοτήτων, για τον ανακαθορισμό της γλώσσας, των στοιχείων που τη διέπουν και το ρόλο της τέχνης μέσα στη ζωή, καθ' ην στιγμήν το ζητούμενο ήταν να ασκήσει η τέχνη κριτικές παρεμβάσεις στην καθεστηκυία τάξη των κοινωνικών συμβάσεων και των ιδεολογικών (κατ' επέκταση και αισθητικών) παγιώσεων.

Χωρίς να εξαιρούνται οι μιμητισμοί και οι επιδερμικά εύπεπτες προσηγορίες για τον ρόλο του έργου τέχνης, που τον υιοθετούν απροβλημάιστα ορισμένοι Ελληνες καλλιτέχνες, υπάρχουν άλλοι, που στα έργα τους διαπιστώνεται μια βαθιά μεταβολή προσανατολισμού, η οποία απέχει πολύ από το να εντοπίζεται στενά, σε μορφολογικό επίπεδο. Το έργο τέχνης, για παράδειγμα, στον **Γιάννη Κουνέλη**, αποτελεί εικαστικά τον εσωτερικό μηχανισμό ενός ολόκληρου κι αποκαλυπτόμενου μετασχηματισμού. Πρόκειται για τον καλ-

λιτέχνη αυτόν που έρχεται στη Γερμανία, όντας ήδη αναγνωρισμένος από την Ιταλία και την Arte Povera που εκπροσωπεί. Διαθέτει, δηλαδή, όλες τις γόνιμες προϋποθέσεις για τη δημιουργική εξέλιξη μιας ριζοσπαστικής αλλαγής, σχετικής με τις ιδιότητες και τις επαναδιαπραγματεύσεις των υλικών, αλλά και της γλώσσας που εμφανίζεται στο σκεπτικό των ανατρεπτικών έργων του μέσα από τα «περιβάλλοντα», τα «happenings» ή τις «performances» που διαμορφώνει. Το πνεύμα ελευθερίας της έκφρασης που επικρατεί στη Γερμανία τον βοηθεί να φτάσει σε οριακά επίπεδα τους συλλογισμούς του, σχετικά με τις έννοιες χώρου, ενέργειας, δράσης, μετατρέποντας τα έργα του σε προτάσεις ανοικτών διαλεκτικά θεωρημάτων.

Στοιχεία μιας νέας γλώσσας

Αν ο Γιάννης Κουνέλης που θεωρείται στη Γερμανία ως ένας από τους διαδόχους του Beuys (λόγω της σημασίας του έργου του), έχει περισσότερο σχέση με το Μόναχο και το Ντίσελντορφ, ο **Αλέξης Ακριθάκης** (υπότροφος αυτός όπως και άλλοι της DAAD, αρχικά), σχετίζεται με το Βερολίνο. Αφού διανύει ένα διάστημα στο Παρίσι, ο Ακριθάκης φτάνει στο Βερολίνο το 1968, παρουσιάζοντας μέσα από τα έργα του μια αυτόματη, εικονική σχεδιογραφία, με την οποία ορίζει σταδιακά ένα συστηματικότερο ιδίωμα.

Με σινική μελάνι και πενάκι πάνω σε χαρτί, με λάδι πάνω σε καμβάδες ή με κολάζ, δημιουργεί τα δικά του αινιγματικά και λαβυρινθώδη ταξίδια της νοσταλγίας και της προσμονής, των σταθμών μιας πορείας της οποίας παρασινοπά την αρχή και το τέλος. Τον ενδιαφέρουν οι διεργασίες, εσωτερικές κι εξωτερικές, της ίδιας της σκευής (εξού και οι «αποσκευές» του) μιας γλώσσας που παράγει και παράγεται από τα στοιχεία της, παραπέμπει και προσδιορίζεται από αυτά, διαμορφώνει και συνεχώς αναμορφώνεται από το ζωτικό της χώρο, δυνάμεις του οποίου νοηματικά εμπεριέχει, ενώ περιβαλλοντικά εμπεριέχεται από αυτόν. Ανάμεσα σε μνήμες που αιωρούνται, επιζητώντας καινούριες σημασίες, κι από την άλλη πλευρά ανάμεσα σε ζυμώσεις που επισυμβαίνουν, μέσα από τις εντάσεις και τους κραδασμούς του παρόντος που ο καλλιτέχνης τότε βιώνει, δημιουργεί τις δικές του αληθινές ενώσεις (βλ. «Σπείρα Α», 1967) και κυρίως τις ανατροπές του, διαρρηγνύοντας τις συμβάσεις (βλ. «Αντί-τοπίο Γ'» 1967, αλλά και το «Τοπίο» 1974 ή το «Τοπίο» 1984), με-

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Συνέχεια από την 15η σελίδα

ταξύ του περιέχοντος και του περιεχομένου, του μεταφέροντος και του μεταφερομένου, του νοήματος και της φόρμας.

Ο Κωνσταντίνος Ξενάκης, που από το 1955 ζει στο Παρίσι κι έρχεται το 1970 κι εκείνος στο Βερολίνο, εκφράζει μέσα από τα έργα του το πρόβλημα της επικοινωνίας και της «μετα-γλώσσας» όπως αναφέρει, με έναν προσωπικό του τρόπο. Τον ενδιαφέρουν οι διαφορετικοί πολιτισμικοί χώροι όπου ζει, αντλεί ερεθίσματα και πληροφορίες, δημιουργώντας ένα είδος μεταποιητικής και σημασιολογικής γραφής, βάσει της οποίας διοργανώνει «περιβάλλοντα» και «δρώμενα». Τα στοιχεία της γραφής του αποκτούν μορφή από το χώρο και από τη «δράση – πράξη» την οποία εντέλλεται να υλοποιήσει η γλώσσα της πληροφορίας, μέσα από τους δείκτες επικοινωνίας που τα έργα του υποδηλώνουν. Δημιουργεί ηλεκτροκινητικά «περιβάλλοντα», «δρώμενα» για δημόσιους χώρους, έργα με μεικτή τεχνική για τον «τυπογραφικό χώρο» με κοινωνιολογικές προεκτάσεις, για να λειτουργήσουν παρεμβατικά μέσα στον ιστό της πόλης, ενώ ευέλικτα ο ίδιος προσαρμόζεται, φιλοτεχνώντας οθόνες και τρισδιάστατα αντικείμενα, προκειμένου να λειτουργήσουν με το ανάλογο σκεπτικό, μέσα σε Μουσεία ή Αίθουσες Τέχνης.

Στις δομές

Η επαναστατικότητα των καλλιτεχνών δεν εξαντλείται σε εσωτερικούς και προφυλαγμένους χώρους, γιατί οι ίδιοι δεν απευθύνονται μόνον σε επιλεγμένο κοινό. Οι πόλεις και τα πανεπιστήμια, οι τόποι εργασίας και οι περιθωριοποιη-

Έργο του Αλέξη Ακριθάκη με τίτλο «Μουσικός Ι», 1969, μικτή τεχνική, 50x65 εκ.

μένες περιοχές γίνονται ανοιχτές προκλήσεις για δημιουργικές προτάσεις από τους καλλιτέχνες, προκειμένου να διεγείρουν το ενδιαφέρον, τη συμμετοχική διαδικασία και συλλογική ανάληψη των ευθυνών, απέναντι σ' έναν κόσμο που επιδιώκει να ανταλλάξει τη σιωπή του με δράση, κριτική αναθεώρηση, επαναδιαπραγμάτευση και διάλογο εφ' όλης της ύλης. Την επικοινωνία και την εμπλοκή στα κοινά αναλαμβάνει, ως ρόλο, η τέχνη, καθώς οι μορφές, και κυρίως οι συστάσεις των νέων της δομών, στοχεύουν στο να γίνουν μέσα και ταυτοχρόνως εργαλεία για την αφύπνιση των συνειδήσεων. Αν το πρόβλημα αυτό ο Κωνστ. Ξενάκης το παρουσιάζει με αλληγορικό τρόπο, μέσα από τα «περιβάλλοντά» του με τους κώνους και τους κα-

πνούς (βλ. του ίδιου, το έργο «Πρόβλημα», 1971, στο Βερολίνο), ο Στάθης Λογοθέτης το παρουσιάζει με γυμνά αποκαλυπτικές τις δομοσυστατικές ρήξεις και επανενώσεις των δικών του έργων, που τα φιλοτεχνεί με πανιά, χρώματα, ραφές και μεικτές τεχνικές. Το σώμα της τέχνης, για τον Στ. Λογοθέτη, είναι το σώμα των τραυμάτων και επουλώσεων της γλώσσας της. Η μορφή του κάθε έργου του ταυτίζεται με τη συνεχόμενη διαδικασία αναδιατάξεων ύλης και χειρονομίας που την καθορίζει.

Η εικαστική διαπραγμάτευση συγγενεύει με τη φυσική νομοτέλεια. Το υποκείμενο γίνεται αντικείμενο στα έργα του, όπως το κρίνουν και το κρίνεσθαι. Ο κάθε χωροπλαστικός σχηματισμός του είναι η ταυτότητα και η προέκταση

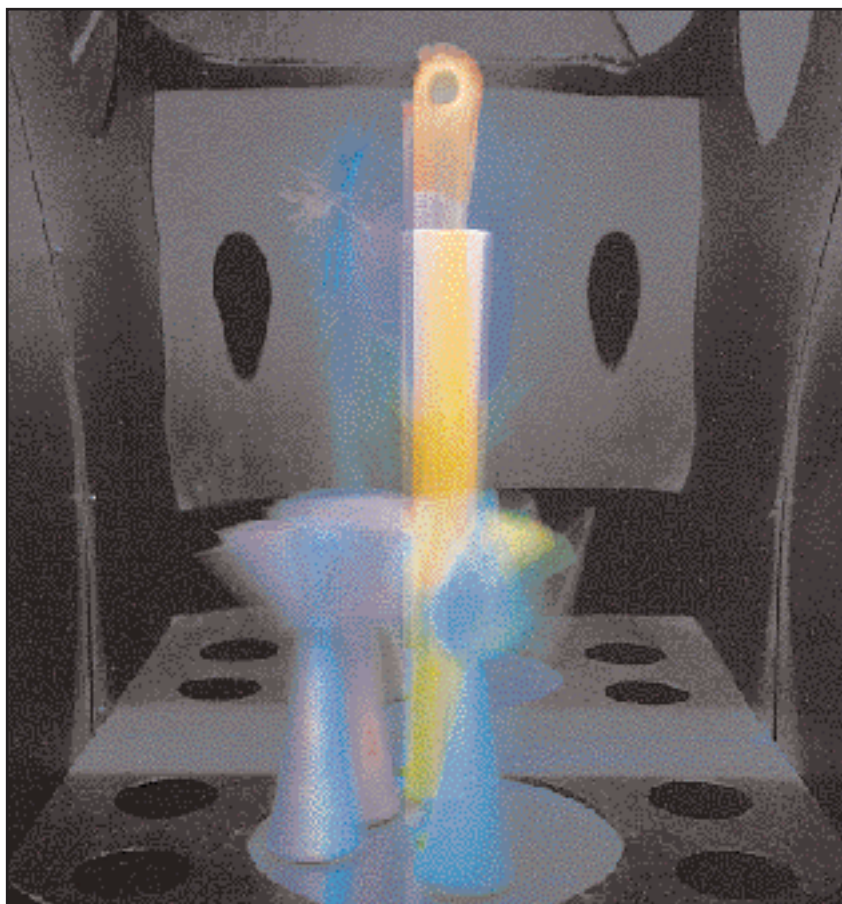
της ανθρώπινης χειρονομίας και του ανακαθοριζόμενου, κατά συνέπεια, νοήματος που δίνει εξελικτικό περιεχόμενο και υπόσταση στα έργα του.

Ο Βλάσης Κανιάρης, που προσκαλείται στο Βερολίνο το 1973 και παραμένει μέχρι το 1975, είναι ένας από τους σημαντικούς καλλιτέχνες του «Νέου Ρεαλισμού» με εισηγητή στο Παρίσι τον Pierre Restany. Στον δικό του προβληματισμό ήδη υπάρχει η έννοια της ανατροπής, μέσα από τη διάσταση της κοινωνικής κριτικής.

Στην έκθεσή του, που παρουσιάζει σε πέντε γερμανικές πόλεις και στο Λονδίνο, με τίτλο «Φιλοξενούμενοι εργάτες – Ξένοι εργάτες» διακρίνει κανείς διαμορφωμένα «περιβάλλοντα» με ανδρείκελα που προδίδουν τον εξανδραποδισμό των συνειδήσεων και την αλλοτρίωση, μέσα από την απουσία ταυτότητας. Οι εργασιακοί χώροι και τα μηνύματα στους τοίχους, οι μηχανισμοί απορρόφησης και μεταλλαγής μιας ολόκληρης διεκυστίνδας ανθρώπων και προϊόντων, που αφήνουν τη σκευή της καθημερινότητας και τα αποτυπώματα των λειτουργιών τους να τα αντικρύζει κανείς άμεσα σ' αυτά τα «περιβάλλοντα» ενταγμένα μέσα στο περιβάλλον, διαμηνύουν για τα αιτιατά, υποδεικνύοντας τα αίτια της εκβιομηχάνισης και του αλόγιστου καταναλωτισμού, με θύτες και θύματα που επιζητούν μια καινούργια δομοσυστατική γλώσσα επικοινωνίας και τέχνης.

Τα έργα του είναι έργα διαμαρτυρίας και καταγγελίας, που έχουν μεγάλη απήχηση και επιτελούν τον τελικό σκοπό τους.

Ο Κυριάκος Καμπαδάκης, που

Κινητική κατασκευή του Κωνσταντίνου Ξενάκη, 1969.

Έργο του Στάθη Λογοθέτη με τίτλο «Έργο 362», 1985, μικτή τεχνική, 230x215 εκ.

σπουδάζει, ζει για αρκετά χρόνια και εργάζεται στη Γερμανία, διατηρώντας μάλιστα εκεί κι εργαστήριο (παλαιότερα), δημιουργεί γλυπτά από ξύλο κυρίως και χαλκό, κατορθώνοντας να αλλάζει την προοπτική προσέγγισης και διάπλασης της κάθε φόρμας του. Αξιοποιώντας τις ιδιότητες, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και τις αντιστάσεις του υλικού του, παρουσιάζει στα έργα του ταυτισμένη τη χειρωνακία με τη συναίσθηση, σε αντιστοιχία με την ταύτιση των εικόνων μνήμης (ή των αρχετύπων) με τη διεργασία που ασκείται σχετικά με τις αναμορφώσεις των επιπέδων και επιφανειών του. Όλα κινούνται και διαρκώς τροποποιούνται στα έργα του, εξαρτώμενα από την εκάστοτε γωνία πρόσληψης και τη σχετικότητα της στιγμής, που φανερώνει, αποτυπωμένη στα γλυπτά του, τη ρευστότητα των καταστάσεων.

«Θα 'θελα μια μέρα τα έργα μου», γράφει ο **Κώστας Τσόκλης**, που προσκαλείται και παραμένει στο Βερολίνο κατά το διάστημα 1971-72, «να συγκινούν όπως συγκινούν τα φυσικά φαινόμενα, με τα ίδια όργανα μετάδοσης και κατανάλωσης, με τις ίδιες εγκρίσεις». Τα έργα του ξυπνούν μνήμες κι επιθυμίες. Τον ενδιαφέρει περισσότερο από όλα η αμεσότητα, και ο σκοπός του είναι να πλησιάσει το θεατή μέσω της συγκίνησης. Ο Κ. Τσόκλης προσεγγίζει τον θεατή του μέσα από μια λυσιτελή και ριζοσπαστική αλλαγή προοπτικής της εικόνας. Αυτή η προοπτική ξεπερνά κατά πολύ τη μορφολογία και τις όποιες εννοιοδοσίες της, απευθυνόμενη στην ίδια τη γλώσσα και στα μέσα της τέχνης, στον ίδιο τον κοινωνικό μηχανισμό και στους τρόπους ανθρώπινης επικοινωνίας, στην ίδια την αισθητική και τη συμπεριφορά απέναντι τόσο στο έργο της τέχνης όσο και στη ζωή. Ο Κ. Τσόκλης δεν παριστάνει μέσα από τα έργα του φαινόμενα ή καταστάσεις, αλλά την ίδια την αντιληπτική διαδικασία, δίνοντας ενεργό ρόλο στη θέση και στη συμμετοχή του θεατή του, καθώς διεγείρει τις μνήμες και τη φαντασία του, την κριτική του δυνατότητα παρέμβασης και τη διακριτική του ευχέρεια δόμησης, αποδόμησης και ανασύνταξης της εικόνας που γίνεται «περιβάλλον» και του «περιβάλλοντος» που γίνεται ταυτοχρόνως ο λόγος ύπαρξης επισυμβαίνοντων γεγονότων, μέσα από ένα δραματουργικά μεταφυσικό ρεαλισμό.

Η αλλαγή της προοπτικής, ή μάλλον ο συνθετικός συνδυασμός διαφορετικών προοπτικών προσπελάσεων, που αποτυπώνεται στα γλυπτά του **Φώτη** (Φώτης Χατζηιωαννίδης), εκφράζεται φυσικά με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο. Τη διασαλευμένη συνύπαρξη των νομοτελειών φύσης και ζωής, του κοινωνικά συνειδητοποιημένου κατά τα άλλα ατόμου, ο Φώτης προσπαθεί να την αποκαταστήσει μέσα από τις διαταραγμένες σχέσεις των εννοιών και της μορφής, που για τον καλλιτέχνη κρύβουν τη «χαμέ-

Έργο του **Βλάση Κανιάρη** εμπνευσμένο από τη μετανάστευση των Ελλήνων, 1973, εγκατάσταση.

Από τη σειρά του **Γιάννη Ψυχοπαίδη** «Το γράμμα που δεν έφτασε ποτέ... II», 1977-1986, μικτή τεχνική, 30x40 εκ.

νη αξιοπρέπεια» του ανθρώπου του τέλους του 20ού αιώνα.

Μέσα από την εναλλακτική συνύπαρξη των προοπτικών και των επιμερισμάτων μιας κατά βάση συμπυκνωμένης παραστατικής εικόνας, ο γλύπτης αυτός υπαινίσσεται στη συμπυκνωμένη νοητική εικόνα. Στο

πλάσιμο των όγκων της κάθε του μορφής (σε χαλκό), εγγράφει τα τραύματα και τις ουλές της εποχής μας (και των νοημάτων της), αποσκοπώντας να αποκαλύψει την ανθρώπινη ουσία και το μέρος του λόγου της που βρίσκεται φωλιασμένο ανάμεσα σε σωλήνες (της ε-

κβιομηχάνισης) ή κρύβεται πίσω από κορμούς, π.χ. δέντρων.

Η Τέχνη ως επικοινωνία

Με υποτροφία και μεταπτυχιακές σπουδές, πρώτα στο Μόναχο (1961-75) και κατόπιν στο Βερολίνο (1977-78 ΔΑΑΔ), ο **Γιάννης Ψυχοπαίδης** στα έργα του παρουσιάζει –ανάμεσα στα άλλα– το ρόλο του έργου τέχνης ως γλώσσα επικοινωνίας. Το υλικό ζωγραφικής του αντλεί από την καθημερινότητα του κοινωνικού και πολιτικού βίου, ασκώντας έμμεση κριτική στα τεκταινόμενα των δύσκολων τότε εποχών. Στα έργα του θίγει τον καταναλωτισμό, τη βία, τις κατασταλτικές δυνάμεις της εξουσίας, την αλλοτρίωση των ανθρώπων και τον εξανδραποδισμό των συνειδήσεων. Παράλληλα, ασκεί κριτική στα μέσα και στους τρόπους της ζωγραφικής παράστασης, υπονομεύοντας τις συμβάσεις. Ιδιαίτερα, στη σειρά του «Το γράμμα που δεν έφτασε ποτέ» (1977-86) παρουσιάζει με τον προσωπικό του εικαστικό χειρισμό τη διαδικασία αποστολής και αμφίβολης παραλαβής των μηνυμάτων που στέλνονται από ανθρώπους που ζουν σε διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους. Καταλυτικά, στη συγκεκριμένη περίπτωση, λειτουργούν οι αποστάσεις, οι μνήμες, ο χρόνος, οι αλλαγές, ο πομπός και ο υποτιθέμενος δέκτης, με αποτέλεσμα το «γεφύρωμα» να εμφανίζεται ουτοπικό, ενώ ο καλλιτέχνης αφήνει στη θέση του ένα αναπάντητο ερωτηματικό.

Με εντελώς διαφορετικό τρόπο ο **Μιχάλης Αρφαράς**, στα χαρακτηριστικά του εκείνος έργα, διαπραγματεύεται το ρόλο της επικοινωνίας, ασκώντας παράλληλα κοινωνική κριτική. Με έναν συνδυασμό μέσων και τυπωμάτων της χαρακτηριστικής, ως προς την τεχνική την οποία μεταχειρίζεται, δημιουργεί σύνθετες εικόνες που σχετίζονται τόσο με την πραγματικότητα όσο και με τη φαντασία. Ανάμεσα σε ζωώδεις κι ανθρώπινες ιδιότητες τα δικά του όντα είναι πλάσματα της μνήμης, της φαντασίας και του εφιάλτη των ονείρων μας: η ένταση, η βία, ο μύθος και η καθημερινή παρατήρηση, η μεταφορά και η αλληγορία, η λαϊκή κουλτούρα και ο σύγχρονος τεχνολογικός μηχανισμός, προσωποποιούνται και δραστηριοποιούνται ως εξπρεσιονιστικές μορφές στα έργα του, μέσα από συγκρούσεις και αλληλοκατοχές επικράτησης, πάνω στη στρωματογραφία των επιφανειών του.

Μέσα από μια σύντομη διαδρομή, μπορεί κανείς, θαρρώ, να κατανοήσει τους πολλούς και ποικίλους τρόπους με τους οποίους συνέβαλε η Γερμανία, κι εξακολουθεί πιστεύω να συμβάλλει, στην έμπνευση και στη δημιουργική εξέλιξη αρκετών Νεοελλήνων καλλιτεχνών. Η προσφορά κινητρωτών, τα διάφορα ερεθίσματα, η ελευθερία έκφρασης και κυρίως η υλική και ηθική υποστήριξη των καλλιτεχνών αυτών, και πολλών άλλων, έχει θεωρώ, τη μεγαλύτερη σημασία.

Οι σύνεδροι του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, στην είσοδο της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης, το οποίο έγινε το 1976. Σήμερα, οι περισσότεροι από αυτούς κατέχουν σημαντικές θέσεις στα τμήματα κλασικών, βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών όχι μόνο σε γερμανικά πανεπιστήμια αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο.

Οι νεοελληνικές σπουδές σήμερα

Γερμανικά πανεπιστήμια όπου διδάσκονται συστηματικά η νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία

Του **Κ.Α. Δημάδη**

Καθηγητή των Νεοελληνικών Σπουδών
στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου

ΟΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ σπουδές εμφανίζονται ως αυτοτελής και ανεξάρτητος κλάδος σπουδών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση της Γερμανίας με καθυστέρηση, αν λάβουμε υπόψη ότι σε ορισμένες άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι σπουδές αυτές καθιερώνονται ως κύριος και αυτοτελής πανεπιστημιακός κλάδος αρκετά χρόνια πριν από τη λήξη του ψυχρού πολέμου. Αυτό αφορά όχι γενικώς τη διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας και την έρευνα στο χώρο των νεοελληνικών σπουδών στη Γερμανία, αλλά τις αμιγείς καθηγητικές θέσεις, αυτές, δηλαδή, που έχουν αποκλειστικά ως γνωστικό αντικείμενο τις νεοελληνικές σπουδές.

Όπως είναι γνωστό, ο Karl Krumbacher (1856–1909) θεμελίωσε τις βυζαντινές σπουδές στη Γερμανία ως κύριο πανεπιστημιακό κλάδο. Το 1896 ιδρύθηκε η

Εδρα της Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, την οποία και ανέλαβε, ενώ ένα χρόνο αργότερα, το 1897, δημιουργήθηκε το Σεμινάριο της Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας. Το 1951 το Σεμινάριο του Μονάχου μετονομάζεται σε Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών και Νεοελληνικής Φιλολογίας, στην πραγματικότητα, όμως, ανέκαθεν το βάρος της διδασκαλίας και της επιστημονικής έρευνας έπεφτε στις βυζαντινές σπουδές. Εξάλλου, μόνο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι βυζαντινές σπουδές εισάγονται και σε άλλα γερμανικά πανεπιστήμια, πρώτα στην Κολωνία και στη συνέχεια στο Münster και στο Βερολίνο (1966) ως κύριος κλάδος σπουδών.

Όταν σήμερα μιλούμε γενικά για νεοελληνικές σπουδές, εννοούμε το πεδίο όπου συναντιούνται περισσότερες επιστήμες που ασχολούνται με την έρευνα της ιστορίας και της κοινωνίας, ιδιαιτέρως με τη μελέτη της φιλολογίας, της

γλώσσας και γενικότερα του πολιτισμού, του ελληνικού κόσμου κατά την περίοδο, συμβατικά, από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα. Συγκεκριμένα, από την άποψη του χώρου οι νεοελληνικές σπουδές μελετούν τις περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας όπου επικρατούσε σε μεγάλο βαθμό η ελληνική, ολόκληρη δηλαδή τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, και από εκεί τις διακλαδώσεις στη Βαλκανική Χερσόνησο μαζί με τη σημερινή Ελλάδα, τις περιοχές της Κάτω Ιταλίας και της Βενετίας, όπως επίσης τη Διασπορά στην ευρωπαϊκή ήπειρο και στη Βόρεια Αφρική και ακόμη τη Διασπορά στη Βόρεια Αμερική και στην Αυστραλία κατά τον 20ό αιώνα.

Αίτημα για οργανικές θέσεις

Στη Γερμανία, όπως και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως το 1943, οι νεοελληνικές σπουδές κατά την

περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνυπήρχαν με τον κλάδο των βυζαντινών σπουδών. Η κατάσταση αυτή κράτησε περίπου ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η πρόεδρος της γερμανικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών καθηγήτρια Ισιδώρα Rosenthal-Καμαρινέα τόνιζε για πολλοστή φορά τον Αύγουστο 1993 τα παρακάτω σε ένα από τα υπομνήματα που είχε υποβάλει για το ζήτημα αυτό την εποχή εκείνη προς τις αρμόδιες ελληνικές αρχές: «[...] να ενισχυθούν οι υφιστάμενες έδρες που το Μάιο 1992 ήταν μόνο τρεις και όχι επτά όπως ισχυρίστηκε η γερμανική πλευρά (βλ. το «Πρωτόκολλο της 13ης συνόδου της μόνιμης μικτής επιτροπής βάσει του άρθρου 14 της ελληνογερμανικής μορφωτικής συμφωνίας της 17ης Μαΐου 1956», Αθήνα, 26–29 Μαΐου 1992) και όχι έδρες νεοελληνικής φιλολογίας ή νεοελληνικής γλώσσας, αλλά οι δύο βυζαντινές και νεοελληνικής φιλολογίας και η μία νεοελληνικής και βυζαντινής φιλολογίας». Με άλλα λόγια, ως το

1993 δεν υπήρχε στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση της Γερμανίας ούτε μία οργανική καθηγητική θέση με γνωστικό αντικείμενο αποκλειστικά τη νέα ελληνική φιλολογία και τις νεοελληνικές σπουδές.

Το γεγονός αυτό ήταν ως ένα σημείο συνέπεια της αντίληψης ότι τα νέα ελληνικά είναι η σημερινή μορφή των αρχαίων ελληνικών και επομένως ανήκουν στον κύκλο των κλασικών σπουδών. Έτσι, μια σημερινή ζωντανή γλώσσα ενός ευρωπαϊκού κράτους, το οποίο μάλιστα από το 1981 αποτελούσε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατατασσόταν οργανικά στα σεμινάρια ή ινστιτούτα φιλολογίας ή βυζαντινών σπουδών. Εξάλλου, η πείρα των τελευταίων ετών απέδειξε ότι όπως αλλού, έτσι και στη Γερμανία η νέα ελληνική γλώσσα και οι σπουδές που αφορούν τη νεοελληνική κοινωνία προσελκύουν φοιτητές και φοιτήτριες που στη συντριπτική πλειοψηφία τους δεν ασχολούνται με την κλασική φιλολογία. Η καθηγήτρια Rosenthal-Καμαρινέα στο εμπειρισταμένο και μαχητικό υπόμνημα που είχε υποβάλει ως πρόεδρος της γερμανικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών σε όλες τις αρμόδιες ελληνικές και δυτικογερμανικές αρχές κατά το πρώτο εξάμηνο του 1989, πριν δηλαδή την επανένωση των δύο Γερμανιών, για τις «συνθήκες διδασκαλίας της νεοελληνικής φιλολογίας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και στο Δυτικό Βερολίνο», κατέληγε: «Εν όψει των προαναφερθέντων δεν εμφανίζονται ρόδινες οι συνθήκες διδασκαλίας των Νέων Ελληνικών και οι δυνατότητες των Νεοελληνικών Σπουδών στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και του Δυτικού Βερολίνου. Επείγουσα μέριμνα για βελτίωση των συνθηκών στο πνεύμα της δίκαιας και ισότιμης αναγνώρισης των δικαιωμάτων των κρατών-μελών της ΕΟΚ είναι απολύτως αναγκαία».

Αυτοτελής κλάδος στο Βερολίνο

Ωστόσο, αμέσως μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών αρχίζει να συζητείται το ενδεχόμενο να δημιουργηθεί αυτοτελής κλάδος νεοελληνικών σπουδών στο Βερολίνο. Λίγα χρόνια νωρίτερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, είχε αρχίσει να γίνεται πια συνείδηση και στη Γερμανία, ανάμεσα σε ολιγάριθμους πάντοτε πανεπιστημιακούς καθηγητές που είχαν την ευθύνη των κλασικών σπουδών και κυρίως της βυζαντινής και συγχρόνως της νεοελληνικής φιλολογίας, η ανάγκη για τη δημιουργία ανεξάρτητου κλάδου νεοελληνικών σπουδών με αυτοτέλεια στο πρόγραμμα σπουδών και στην έρευνα. Αλλά, όπως συνήθως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, έπρεπε κάποια πρόσωπα να θέσουν το ζήτημα αυτό στο στόχαστρο των άμε-

Χαρακτικό του Γερμανού φιλέλληνα Χαπ Γκριχάμπερ εναντίον της δικτατορίας. Ο καλλιτέχνης είχε διαθέσει πολλά έργα του για να συγκεντρωθούν χρήματα υπέρ των αντιδικτατορικών εκδηλώσεων του εξωτερικού.

σων επιδιώξεών τους. Στο Βερολίνο το πρόσωπο που ανέλαβε στα χέρια του την ευθύνη της ίδρυσης του αυτοτελούς κλάδου Νεοελληνικών Σπουδών υπήρξε ο καθηγητής των Βυζαντινών Σπουδών στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου Diether R. Reinsch. Με ταχύ ρυθμό και συστηματικότητα προετοίμασε το έδαφος ήδη το 1992 και εξασφάλισε την υποστήριξη των αρμοδίων για τη δημιουργία της αυτοτελούς καθηγητικής θέσης για τις Νεοελληνικές Σπουδές το 1993. Κατά την τελευταία διετία το διδακτικό πρόγραμμα του κύριου κλάδου των Νεοελληνικών Σπουδών στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου εφαρμόζεται, σύμφωνα με σχετικό νόμο πλαίσιο, (καταστατικό σπουδών) εγκεκριμένο από το Πανεπιστήμιο και την κυβέρνηση του κρατιδίου του Βερολίνου. Ο κλάδος παρέχει στους σπουδαστές τίτλους μάστερ και διδακτορικού διπλώματος.

Αξίζει να τονιστεί ότι στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου λειτουργούν τη στιγμή αυτή ανεξάρτητες καθηγητικές θέσεις και αντιστοίχως αυτοτελείς κλάδοι Κλασικών, Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών που συνεργάζονται μεταξύ τους. Ο καθένας από τους τρεις αυτούς κλάδους προσφέρει στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση του κρατιδίου του Βερολίνου το δικό του πλήρες διδακτικό πρόγραμμα. Με τον τρόπο αυτό στη γερμανική πρωτεύουσα αντιπροσωπεύεται διαχρονικά ο ελληνικός κόσμος σε επίπεδο καθηγητικών θέσεων (δηλαδή

Συνέχεια στην 20η σελίδα

Από την εκδήλωση «Λογοτεχνία των εξορίστων 1967-74». Διακρίνεται ένα βιβλίο του ποιητή Γιάννη Ρίτσου.

Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο

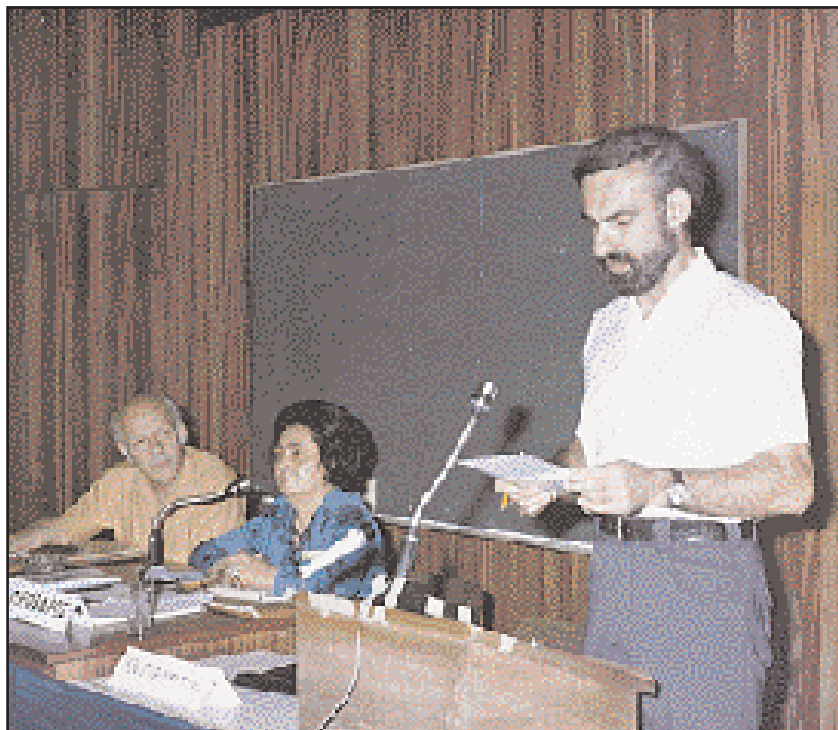
Το γεγονός της δημιουργίας του ανεξάρτητου κλάδου των Νεοελληνικών Σπουδών στο Βερολίνο σε συνδυασμό με ένα άλλο κατεξοχήν σημαντικό γεγονός, τη δημιουργία δηλαδή τον Ιούλιο 1995 της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, είχε ως αποτέλεσμα το Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών να πραγματοποιηθεί πρόσφατα, από τις 2 έως τις 4 Οκτωβρίου 1998, στο Βερολίνο. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών ιδρύθηκε πριν από τρία χρόνια χάρη στην πρωτοβουλία που ανέλαβε και την ηθική και οικονομική υποστήριξη που προσέφερε το υπουργείο Πολιτισμού της Αθήνας, έπειτα από μερικές ανεπιτυχείς προσπάθειες που είχαν γίνει για την ίδρυσή της κατά την περίοδο μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Παρενθετικά πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι μετά τη δικτατορία του 1967 και συγκεκριμένα τον Αύγουστο 1976, πάλι με πρωτοβουλία του υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας, είχαν συγκεντρωθεί στη Θεσσαλονίκη 101 νεοελληνιστές από όλες της ηπείρους για το «1ο Διεθνές Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών».

Ομως η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Εταιρείας επρόκειται να βραδύνει κατά μια εικοσαετία περίπου. Στο Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών του περασμένου Οκτωβρίου στο Βερολίνο πήραν μέρος περίπου 250 νεοελληνιστές κυρίως από την Ευρώπη, αλλά και από τις ΗΠΑ, από τον Καναδά και από την Αυστραλία, και παρουσιάστηκαν 154 ανακοινώσεις σε επτά επιμέρους θεματικά τμήματα κάτω από το γενικό τίτλο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*. Το Συνέδριο σημείωσε κατά γενική ομολογία τόσο από την επιστημονική άποψη όσο και από την πλευρά της οργάνωσης και της θερμής συναδελφικής ατμόσφαιρας που επικράτησε, πλήρη επιτυχία.

Λίγο μετά το 1992, την εποχή δηλαδή που είχαν δρομολογηθεί ήδη οι ενέργειες, για την ίδρυση ανεξάρτητου κλάδου νεοελληνικών σπουδών στο Βερολίνο, γίνεται γνωστό ότι στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου πρόκειται να δημιουργηθεί επίσης καθηγητική θέση αποκλειστικά για τις νεοελληνικές σπουδές. Πράγματι, η θέση δημιουργήθηκε, αν και μετά την πλήρωσή της, που πραγματοποιήθηκε το 1995, είναι προς το παρόν κενή. Υπολογίζεται ότι μέσα στο 1999 θα πληρωθεί εκ νέου.

Ας σημειωθεί ότι για τη δημιουργία της καθηγητικής θέσης των νεοελληνικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου η ελ-

Το προεδρείο του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη το 1976. Στο κέντρο η πρόεδρος Ισιδώρα Ρόζενταλ - Καμαρινέα, εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου του Μπόχουμ, η οποία έχει πρωτοστατήσει για τη δημιουργία ελληνικών τμημάτων στα γερμανικά πανεπιστήμια, αριστερά της ο Υγνόν Ταράμπουτ (αντιπρόεδρος), εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, και δεξιά της ο γενικός γραμματέας του συνεδρίου, Κώστας Καράλης, εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου του Σικάγο.

ληνική πολιτεία προσέφερε επισημώς μέσω του υπουργείου Πολιτισμού το ποσό των 20.000.000 δραχμών.

Εξάλλου, τον Αύγουστο 1994, ο καθηγητής Hans Ruge, καταλαμβάνει τη νέα καθηγητική θέση που είχε στο μεταξύ δημιουργηθεί επίσης για τα Νέα Ελληνικά στο Πανεπιστήμιο του Mainz. Το διδακτικό πρόγραμμα και στην περίπτωση αυτή διέπεται από καταστατικό σπουδών. Τέλος, την ίδια χρονιά, 1994, άρχισε να λειτουργεί στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας μια νέα καθηγητική θέση για τη Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία που ανέλαβε και κατέχει ο καθηγητής Günther Steffen Henrich.

Αμιγείς καθηγητικές θέσεις

Επομένως (και αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτεως) μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών δημιουργήθηκαν τρεις αμιγείς καθηγητικές θέσεις νεοελληνικών σπουδών, από τις οποίες η μία είναι προσωρινώς κενή, καθώς και μια θέση Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας σε μια εποχή που σε όλα τα πανεπιστήμια των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών του κόσμου όχι μόνο δεν δημιουργούνται νέες θέσεις, αλλά καταργούνται, σε ευρεία κλίμακα, οργανικές θέσεις και συγχρόνως ολόκληροι κλάδοι σπουδών. Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι στη σημερινή Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας οι νεοελληνικές σπουδές έχουν αρχίσει με τα επτά Πανεπιστήμια, όπου ο κλάδος εκπροσωπείται σε επίπεδο καθηγητικών θέσεων και όπου επίσης παρέχονται τίτλοι

σπουδών, όπως θα δούμε παρακάτω, να αποκτάει τη δική του καθαρή φυσιογνωμία στο ακαδημαϊκό επίπεδο της διδασκαλίας και της έρευνας. Η γερμανική εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, που ιδρύθηκε το 1988 με την επωνυμία Arbeitsgemeinschaft für Neogräzistik in der Bundesrepublik Deutschland και έχει ως κύριο καθήκον να προωθεί την έρευνα στο πεδίο των νεοελληνικών σπουδών, οφείλει να συνεχίσει τις προσπάθειες για την περαιτέρω ανάπτυξη του κλάδου στα γερμανικά πανεπιστήμια.

Ο δρόμος λοιπόν που οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων αμιγών καθηγητικών θέσεων για τις νεοελληνικές σπουδές στη Γερμανία δεν ήταν εύκολος. Το πρώτο ρήγμα, όπως θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει κανείς, στην παράδοση που επικρατούσε στη Γερμανία, όπως και σε πολλές άλλες χώρες, να εξυπηρετούνται δηλαδή οι νεοελληνικές σπουδές από καθηγητές, κατά κύριο λόγο βυζαντινολόγους, πραγματοποιήθηκε το 1963, όταν στο Πανεπιστήμιο του Μάρμπουργκ γίνεται η Dr. Ισιδώρα Rosenthal - Καμαρινέα επίτιμη καθηγήτρια για τη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία. Πρόκειται για την πρώτη καθηγητική ανάληψη στον κλάδο αυτό στη Γερμανία. Από εδώ θα ανοίξει λίγο αργότερα ο δρόμος για την εκλογή της κ. Rosenthal - Καμαρινέα το 1966 στο Πανεπιστήμιο του Bochum, όπου αναλαμβάνει την οργανική καθηγητική θέση με το γνωστικό αντικείμενο τη Νεοελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία. Το γεγονός ότι στην ονομασία της θέσης προτάχτηκε, σύμφωνα με την επιθυμία της, η Νεοελληνική

Φιλολογία και όχι η Βυζαντινή υπήρξε ίσως το δεύτερο βήμα προς την κατεύθυνση που αργά ή γρήγορα θα ακολουθούσαν τα πράγματα και στη Γερμανία και θα οδηγούσαν στην απελευθέρωση των νεοελληνικών σπουδών από τη συμβατική πολύ συχνά συνύπαρξή τους με τις βυζαντινές σπουδές. Αλλωστε η καθηγήτρια Rosenthal - Καμαρινέα είχε αναλάβει τον αγώνα αυτό πριν από την εκλογή της στα Πανεπιστήμια του Μάρμπουργκ και του Bochum και τον συνέχισε τα κατοπινά χρόνια συστηματικά με τα δύο περιοδικά της (Hellenika και Folia Neohellenica), με τη Σειρά Επιστημονικών Εκδόσεων Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Bochum, με το διδακτικό έργο της και παράλληλα με την πλούσια δραστηριότητα που είχε ανέκαθεν αναπτύξει για την προώθηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και για την καθιέρωση των νεοελληνικών σπουδών στη Γερμανία ως αυτοτελούς πανεπιστημιακού κλάδου, με την έκδοση αντιπροσωπευτικών έργων της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας σε γερμανική μετάφραση, με ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργάνωσε, με θεατρικές παραστάσεις ελληνικών έργων σε γερμανική μετάφραση, με διαλέξεις σε πανεπιστήμια της Γερμανίας και του εξωτερικού και με ραδιοφωνικές ομιλίες για θέματα και συγγραφείς της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αλλά και με την ιδιότητά της ως προέδρου της γερμανικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών.

Τμήματα σε Αμβούργο, Βερολίνο και Μπόχουμ

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο καθηγητής Σταμάτης Καρατζάς, την περίοδο εκείνη υφηγητής και αργότερα καθηγητής της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, θεμελιώνει στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου τις βυζαντινές και νεοελληνικές σπουδές.

Αργότερα, το 1971, ο καθηγητής και ακαδημαϊκός Αθανάσιος Καμπύλης αναλαμβάνει την καθηγητική θέση και την ευθύνη του κλάδου της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου. Και σήμερα ακόμη, μετά την αποχώρησή του από τη θέση αυτή το 1993, εξακολουθεί να διδάσκει και να παρακολουθεί την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών στο πεδίο των βυζαντινών και των νεοελληνικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο αυτό.

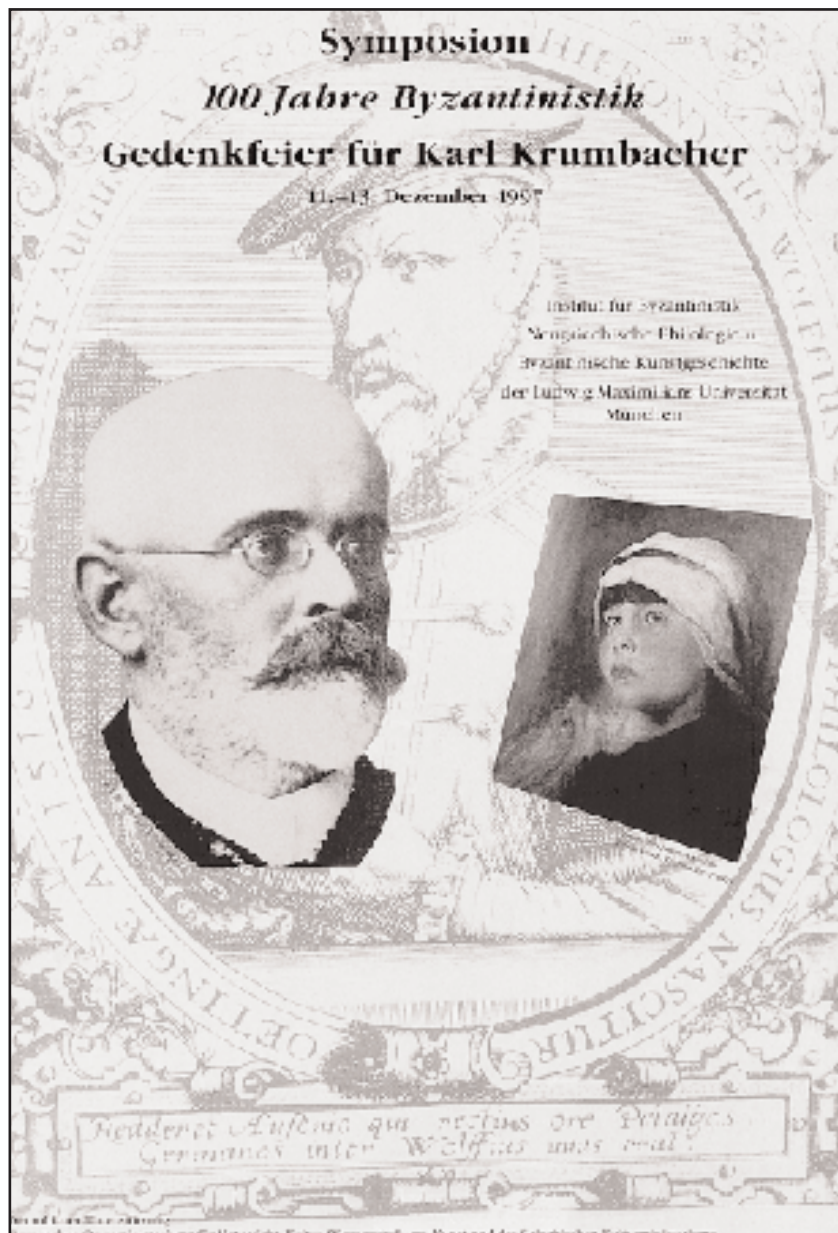
Εξάλλου, από το 1985 εκδίδει τη σειρά MELETEMATATA, Beiträge zur Byzantinistik und neugriechischen Philologie. Η θέση, λοιπόν, αυτή στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου, που κατέχει σήμερα ο καθηγητής Hans Eideneier, μαζί με εκείνη του Πανεπιστημίου του

Bochum, που κατέχει τώρα ο καθηγητής Γεώργιος Μακρής, ήταν οι δύο καθηγητικές θέσεις που η λειτουργία τους θεσπίζεται πριν από την επανένωση των δύο Γερμανιών. Οι θέσεις αυτές εξακολουθούν να λειτουργούν σήμερα με το ίδιο γνωστικό αντικείμενο, δηλαδή είναι θέσεις για τη Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία.

Στο σημείο αυτό και για την περίοδο πριν από την επανένωση των δύο Γερμανιών οφείλει κάποιος να αναφέρει ότι στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου, ενώ υπήρχαν επί δύο δεκαετίες και πλέον δύο καθηγητικές θέσεις για τις βυζαντινές σπουδές, δεν υπήρχε καμιά για τις νεοελληνικές. Όταν, ωστόσο, το 1971, αναλαμβάνει ο Γεώργιος Φατούρος τα καθήκοντά του ως καθηγητής Βυζαντινών Σπουδών, αναλαμβάνει να διδάξει κατά τα επόμενα χρόνια, έως το 1993, και μαθήματα νέας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας. Για την ιστορία μπορούμε περιληπτικά να σημειώσουμε ότι για πρώτη φορά στο Βερολίνο η νέα ελληνική περιλαμβάνεται το 1888 μεταξύ άλλων γλωσσών στο πρόγραμμα της πρακτικής εκπαίδευσης που εφαρμόζε το Ινστιτούτο Ανατολικών Γλωσσών της γερμανικής πρωτεύουσας. Υπεύθυνος για τη διδασκαλία της νέας ελληνικής ήταν ο Ιωάννης Μητσοτάκης, από την Κρήτη, που τον διαδέχτηκε το 1906 ο Κρητικός, επίσης, Ιωάννης Καλιτσουνάκης.

Ο Καλιτσουνάκης, καθηγητής από το 1924 της Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, δίδασκε πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου Μεσαιωνική Φιλολογία με σύμβαση ωρομίσθιας εργασίας που ανανεωνόταν ανά εξάμηνο, ενώ μετά τη λήξη του πολέμου συνέχισε στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου τη διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας και μάλιστα από το 1953 έως το θάνατό του, το 1966, ως επίτιμος καθηγητής της Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας. Εξάλλου στο Ανατολικό Βερολίνο, παρόλο που δεν δημιουργήθηκε ποτέ αμιγής καθηγητική θέση για τις νεοελληνικές σπουδές, ο καθηγητής Johannes Irmscher υπηρέτησε κατά τη μεταπολεμική περίοδο και προώθησε δίπλα στις βυζαντινές και τις νεοελληνικές σπουδές όχι μόνο ως πανεπιστημιακός καθηγητής των Ελληνικών Σπουδών (από τη δεκαετία του 1950), αλλά και από τη θέση που κατείχε στην Ακαδημία Επιστημών της Ανατολικής Γερμανίας. Επίσης στο Ανατολικό Βερολίνο δίδαξε κατά τη δεκαετία του 1980 η Dr Anneliese Malina τη νέα ελληνική γλώσσα στο Πανεπιστήμιο και από τη θέση της στην Ακαδημία Επιστημών της Ανατολικής Γερμανίας ασχολήθηκε με τη σύγχρονη ελληνική φιλολογία.

Από την άποψη αυτή δεν μπορεί κανείς να μην αναφέρει το έργο που προσέφερε από το 1968

Αφισα του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών, Νεοελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας της Βυζαντινής Τέχνης (Πανεπιστήμιο του Μονάχου) με την ευκαιρία επιστημονικού συμποσίου για τα 100 χρόνια από την ίδρυση του Ινστιτούτου από τον Καρλ Κρουμπάχερ. Εικονίζονται ο Καρλ Κρουμπάχερ (1856-1909) και ένα πορτρέτο νεαρής Ελληνίδας που ζωγράφησε το 1883 ο μεγάλος βυζαντινολόγος.

έως το 1986 στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου ο τώρα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Γιώργος Βελουδής. Επίσης στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου εργάστηκε και προσέφερε στον κλάδο των νεοελληνικών σπουδών τις υπηρεσίες του ο Dr Γεώργιος Δανέζης.

Χωρίς ελπίδες το Τμήμα της Βόννης

Εξάλλου κατά την περίοδο πριν από την επανένωση των δύο Γερμανιών είχε δημιουργηθεί στο Πανεπιστήμιο του Würzburg επίσης μία καθηγητική θέση με γνωστικό αντικείμενο τη Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία, την οποία κατέχει ο καθηγητής Ευάγγελος Κωνσταντίνου. Ακόμη πρέπει να αναφέρουμε ότι στο Πανεπιστήμιο Göttingen η νέα ελληνική γλώσσα και η φιλολογία αντιπροσωπεύονται κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες στο επίπεδο της διδασκαλίας και της έρευνας με ε-

πικεφαλής τον καθηγητή Αλέξανδρο Σιδερά, παρόλο ότι δεν κατέστη τελικώς δυνατό οι νεοελληνικές σπουδές να αποτελέσουν αυτοτελή κλάδο και δεν υπάρχει καταστατικό σπουδών, ώστε δεν είναι δυνατή η διενέργεια πτυχικών εξετάσεων. Στην Κολωνία, επίσης, παρόλο που δεν δημιουργήθηκε ποτέ οργανική καθηγητική θέση για τις νεοελληνικές σπουδές, ο κλάδος εξακολουθεί να στεγάζεται πάντα κάτω από τις βυζαντινές σπουδές και να λειτουργεί με θετικά αποτελέσματα.

Στην Κολωνία, όπου για πολλά χρόνια την ευθύνη των νεοελληνικών σπουδών είχε ο καθηγητής Hans Eideneier, σήμερα διδάσκουν η Dr. Ιωάννα Μυλωνάκη και η επίτιμη καθηγήτρια Ελση Μαθιοπούλου. Επιπλέον πρέπει να μνημονεύσουμε το Λεκτοράτο για τη νέα ελληνική γλώσσα που λειτουργεί στο πλαίσιο των κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Tübingen και όπου επί σειρά ετών διδάσκει ο Δρ. Στέφανος Λαμπρινός, όπως επίσης την πλούσια δραστηριότητα που έχει αναπτύ-

ξει ο κύριος Αναστάσιος Κατσανάκης στο πλαίσιο της διδασκαλίας της νέας ελληνικής και της προβολής του ελληνικού πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο του Münster.

Δυστυχώς φαίνεται να λιγοστεύουν με τον καιρό οι ελπίδες να διατηρηθεί το Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Βόννης. Στη θέση αυτή δίδαξε και προσέφερε για μεγάλο χρονικό διάστημα τις υπηρεσίες της η Dr. Ελση Μαθιοπούλου, η οποία στη συνέχεια έγινε επίτιμη καθηγήτρια της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Η θέση της Βόννης συντηρείται προσωρινά με σύμβαση ωρομίσθιας εργασίας που ανανεώνεται κάθε εξάμηνο. Διδάσκει η Dr. Ιλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister.

Προώθηση της ελληνικής γλώσσας στη Βαυαρία

Τέλος, ας σημειωθεί, ότι μεταξύ άλλων ο καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Erlangen-Nürnberg (δεύτερο σε μέγεθος Πανεπιστήμιο της Βαυαρίας μετά το Πανεπιστήμιο του Μονάχου), Egert Röhlmann, καταβάλλει προσπάθειες, μαζί με τη συνεργάτριά του κυρία Ιωάννα Σπηλιοπούλου, να πραγματοποιηθεί η εισαγωγή της νέας ελληνικής ως κατ' επιλογήν γλώσσας στο πρόγραμμα των Γυμνασίων του κρατιδίου της Βαυαρίας. Η έδρα του καθηγητή Röhlmann θα έχει στο εξής στη Βαυαρία την ευθύνη διεξαγωγής των κρατικών εξετάσεων για τη νέα ελληνική γλώσσα.

Στο άμεσο μέλλον οι νεοελληνικές σπουδές ως νέος κύριος και αυτοτελής κλάδος στη Γερμανία χρειάζεται από τη μια μεριά να συνεχίσει τη συνεργασία με τις βυζαντινές και με τις κλασικές σπουδές, από την άλλη όμως πρέπει να σπεύσει να διευρύνει συστηματικά τις σχέσεις του και να αποκαταστήσει αποτελεσματική συνεργασία με άλλους κλάδους σπουδών στο χώρο κυρίως της φιλολογίας και της ιστορίας.

Για μια τέτοια, ωστόσο, συνεργασία απαιτείται να υπάρχει σωστή και επαρκής υποδομή, να συγκροτηθούν προ πάντων ενημερωμένες βιβλιοθήκες νεοελληνικών σπουδών, οι οποίες θα στηρίξουν το διδακτικό και επιστημονικό έργο μας και θα προσελκύσουν το ενδιαφέρον σπουδαστών και ερευνητών από άλλους κλάδους σπουδών. Το Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών κατέδειξε πριν από μερικές εβδομάδες στο Βερολίνο την ανάγκη να δοθεί από τους υπεύθυνους των νεοελληνικών σπουδών αδιακρίτως συνόρων απόλυτη προτεραιότητα στο ζήτημα της διεπιστημονικότητας που πρέπει να διέπει τα διδακτικά και ερευνητικά προγράμματά τους.

Ελληνικές ταβέρνες

Η νοσταλγία για τις γεύσεις αλλά και η ανάγκη συνάντησης των συμπατριωτών οδήγησαν στη δημιουργία τους

Του Κώστα Παπαναστασίου

ΘΥΜΑΜΑΙ, όταν αρχές του 1955 βρέθηκα για σπουδές στη Βιέννη, οι πρώτοι Έλληνες φοιτητές που γνώρισα με πήγαν στον «Βούλγαρο» για φαγητό! Ήταν ένα συμπαθητικό και φθηνό βουλγαρικό εστιατόριο, στο οποίο υπήρχε φασολάδα και πατάτες mit κιουφτέ, όπως τα ονόμαζε ο Βούλγαρος σερβιτόρος μας. Αν και η βιεννέζικη κουζίνα δεν είναι τόσο άνοστη και ο «Βούλγαρος» δεν προσέφερε αμιγώς ελληνική κουζίνα, εμείς πηγαίναμε σ' αυτόν. Η βαλκανική γεύση μας έφερνε, νοσηρά ίσως, κοντά στην πατρίδα. Γι' αυτό προτιμούσαμε το συγκεκριμένο χώρο. Στο «Βούλγαρο» όμως πήγαιναν και οι «παλιοί» Έλληνες της Βιέννης. Βρέθηκαν εκεί στα χρόνια του πολέμου, ως όμηροι, συνέχισαν να δουλεύουν στα εργοστάσια και έμειναν έξω, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας. Ήταν, λοιπόν, η κάπως «ελληνικίζουσα» κουζίνα του «Βούλγαρου» και γι' αυτούς τους Έλληνες μικρή ανταύγεια της πατρίδας...

Όσο κι αν ακούγονται παράξενες αυτές οι σκέψεις, πιστεύω πως έτσι είναι. Το διαπιστώνω πολύ συχνά, ακόμη και σήμερα, όταν έρχονται στη Γερμανία Έλληνες τουρίστες. Υστερα από δύο τρεις ημέρες «ξενιτιάς» ψάχνουν μετά μανίας να βρουν ελληνικό εστιατόριο για «κατάλυμα», αλλιώς, το ταξίδι τους θα μπορούσε να πάει... στράφι!

Στο Βερολίνο, όπου βρίσκομαι από τον Οκτώβριο του '56, δεν υπήρχε ούτε «Βούλγαρος» ούτε «Γιουγκοσλάβος». Στο Βερολίνο, όλοι οι φοιτητές υποφέραμε για πολλά χρόνια.

Στις αρχές του '60, όμως, η Γερμανία γεμίζει από Έλληνες εργάτες. Ξεπερνούν τις 300.000! Η νοσταλγία για την πατρίδα δεν άγγιζε μόνο την ψυχή τους αλλά και τις γαστρονομικές τους ανάγκες. Γι' αυτό, στα διάφορα «ελληνικά σπίτια» που δημιουργήσε η Ευαγγελική Εκκλησία γι' αυτούς, μπήκαν και οι πρώτες «μικροκουζίνες». Παράλληλα, οι ίδιες «μικροκουζίνες» μπαίνουν και στους χώρους μερικών κοινοτήτων που ήδη άρχισαν να οργανώνονται σχεδόν σε όλες τις μεγάλες γερμανικές πόλεις. Αυτοί οι μικροί πυρήνες του φαγάδικου έδωσαν την ώθηση στο αέναο ανήσυχο ελληνικό πνεύμα να νοσταλγεί τις γεύσεις και να ξεκινήσει την ιδέα της ελληνικής ταβέρνας!

Περιοριστικοί όροι

Ελα, όμως, που η άδεια παραμονής μας εδώ ήταν με περιοριστικό συμβόλαιο; Ακριβώς προκαθορισμένη; Οι μεν, δηλαδή, μόνο ως φοιτητές και οι δε μόνο ως εργάτες. Άδεια για επιχείρηση όχι μόνο δεν μπορούσε

Το εσωτερικό της ταβέρνας «Ακρόπολις», που λειτουργεί στο Βερολίνο από το 1967. Πρόκειται για τη δεύτερη γνωστή ελληνική ταβέρνα της πόλης, η οποία άλλαξε περίπου επτά φορές ιδιοκτήτη...

Η ταβέρνα «Domna», επί το ελληνικότερον «Δόμνα», με την αντίστοιχη Ελληνίδα μαγείρισσα. Κολωνία, από το 1985. Προφανώς ειδικεύεται στις ελληνικές σπεσιαλιτέ.

να χορηγηθεί, αλλά υπήρχε, μετά την αίτηση, η απειλή της απέλασης, διότι, ζητούσες την άμεση παραβίαση αυτού του περιοριστικού συμβολαίου. Παραβίαση, δηλαδή, της υπόθεσης παραμονής σου στη Γερμανία! Αυτό αποτελούσε και τη Δαμόκλειο σπάθη για την ελληνική ταβέρνα. Το όνειρο του Ρωμιού να γλυτώσει από τη γκρίζα μίζερια του εργοστασίου γίνεται «όνειρο θερινής νυκτός». Αλλά τότε ο Έλληνας δήλωσε ηττημένος; Σοφίστηκε διάφορα και βρήκε τη λύση. Ανακάλυψε τον «αχυράνθρωπο», τον «στρόο-μαν» που λένε οι Γερμανοί, οι οποίοι, δεν είναι τίποτε άλλο από ένας Γερμανός τυπικός ιδιοκτήτης. Έτσι, άνοιξαν οι πόρτες για την «αλυσιδωτή έκρηξη» της ταβέρνας.

Σε ονόματα Γερμανών, λοιπόν, έχουμε τα πρώτα ελληνικά εστιατόρια. Από καθένα ξεπηδούν τέσσερα, πέντε ή ακόμη και έξι καινούργια και μάλιστα από τους ίδιους τους υπαλ-

λήλους τους, που μόλις «μάθαν» τη δουλειά, δοκίμαζαν αμέσως τη δική τους τύχη. Αυτό, βέβαια, είχε και το τίμημά του, που επηρέασε και ταλαιπώρησε για πολλά χρόνια τη φήμη της ελληνικής κουζίνας. Κανείς από αυτούς δεν ήταν επαγγελματίας γαστρονόμος ή μάγειρας.

Παρ' όλα αυτά, όμως, σχεδόν όλες οι ταβέρνες και τα εστιατόρια ήταν από την αρχή κιόλας πολύ συμπαθητικά στους Γερμανούς. Είχαν μια φιλόξενη και ζεστή ατμόσφαιρα που συνοδευόταν πάντα από μεγάλες και φθηνές μερίδες φαγητού. Οι Γερμανοί πελάτες άρχισαν πολύ γρήγορα να εξοικειώνονται με τα ελληνικά πιάτα και μάλιστα να αγαπούν τη ρετσίνα. Η ελληνική μουσική και τότε πότε ο αυθόρμητος χορός του χασάπικου (συρτάκι όπως το αναβάπτισαν), δίνουν μια νότια χροιά που οι βόρειοι πελάτες εκτιμούν ιδιαίτερα και αισθάνονται απελευθερωμένοι όταν συμμετέχουν και οι ίδιοι στο

χορό και στο γλέντι. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο σε ένα γερμανικό εστιατόριο.

Στο Βερολίνο, η πρώτη ελληνική ταβέρνα άνοιξε το 1963. Κατά τύχη, κατοικούσα σε απόσταση μόνο εκατό μέτρων από αυτήν. Ο Αποστόλης Αλαφούζος, Κωνσταντινοπολίτης, ήρθε στο Βερολίνο από το Γκιότινγκεν και τη λειτούργησε συνεταιρικά με τον Χέλμουτ, έναν φίλο του Γερμανό. Σπάνια περίπτωση αυτό το μικρό και στενόμακρο μαγαζάκι που λεγόταν βέβαια και... «Taverna»!. Δούλεψαν έως το τέλος μαζί, χωρίς να αλλάξουν τίποτα από το χαρακτήρα της. Θυμάμαι, μια μεγάλη τοίχο-φωτογραφία του Παρθενώνα, να χάνεται σιγά σιγά από την νικοτίνη που οι ταβερνιάρηδες δεν την άλλαζαν ούτε την σκέπαζαν με χρώμα. Η ατμόσφαιρα σ' αυτή την ελληνική γωνιά ήταν πάντα φιλική, τα φαγητά της νόστιμα και με προσιτές τιμές. Εκεί, μερικές ντουζίνες Γερμανών έμαθαν να χορεύουν χασάπικο και πάρα πολλές χιλιάδες δοκίμασαν για πρώτη φορά τη ρετσίνα. Ακόμη, από αυτό το ταβερνάκι πέρασαν με την πάροδο των χρόνων πάρα πολλοί επώνυμοι Έλληνες: ο Αλέξης Ακριθάκης, ο Βασίλης Βασιλικός ήταν, θα 'λεγε κανείς, από τους τακτικούς πελάτες, όσο έμεναν στο Βερολίνο. Η Ειρήνη Παπά, όταν είχε γυρίσματα εδώ, περνούσε να πει μια καλησπέρα και να φάει τα καλομαγειρεμένα κεφτεδάκια.

Κάπως έτσι, συμπαθητικές, ήταν οι πρώτες ελληνικές ταβέρνες στη Γερμανία.

Στα χρόνια της επταετίας αρκετές από αυτές τις ταβέρνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εδώ αντίσταση των Ελλήνων κατά της χούντας. Μέσα από αυτές ξεκινούσαν συχνά διάφορες εκδηλώσεις και διαδηλώσεις. Σε αυτές γνωρίζονταν μεταξύ τους οι Έλληνες οι αντίθετοι με το καθεστώς, εκεί γινόταν επίσης οι επαφές με Γερμανούς δημοκράτες οι οποίοι, στη συνέχεια, συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα.

Είναι πολλά αυτά που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στις ελληνικές ταβέρνες και να τις χωρίσει σε ομάδες με διάφορες ομοιότητες. Μια χαρακτηριστική ομάδα αποτελούν οι ταβέρνες που ξεκίνησαν συνεταιρικά. Σχεδόν, το 99% των συνεταιρίων χώρισε μέσα στα πρώτα δύο χρόνια και συχνά για λόγους καθόλου κολακευτικούς για τη φυλή μας. Αυτός που είχε την άδεια συνήθως «έριχνε» τον άλλον. Άλλη ομάδα είναι τα ονομαζόμενα «σκυλάδικα». Ξεκίνησαν νωρίς. Ήδη, από τα τέλη της δεκαετίας του '60 έχουμε τα πρώτα «κρούσματα». Όλα όμως είχαν τη μοίρα του κομήτη. Έρχονταν, μετά...

χάνονταν! Ο λόγος είναι, ότι τα «σκυλάδικα» δεν μπόρεσαν ποτέ να αποκτήσουν Γερμανούς τακτικούς πελάτες. Οι Έλληνες μιας περιοχής, όσοι κι αν είναι αυτοί, δεν αρκούσαν και δεν αρκούν για να στηρίξουν οικονομικά τέτοιου είδους μαγαζιά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αλλωστε, ούτε τις τιμές τους αλλά ούτε την καλλιτεχνική τους ποιότητα ήταν σε θέση οι Έλληνες εργάτες να «αντέξουν» για πολύ. Ετσι, λοιπόν, έκλειναν. Θα ξανανοίξουν, βέβαια, κάποια στιγμή, αλλά ύστερα από λίγους μήνες θα ξανακλείσουν, πάλι για τους ίδιους λόγους.

Οι καλλιτέχνες αυτών των κέντρων προέρχονται σχεδόν κατά 90% από την Ελλάδα. Ερχονται εδώ για να «τα αρπάξουν». Αλλά η Γερμανία δεν είναι Αμερική! Συχνά έφευγαν απογοητευμένοι και όχι πάντα με τις καλύτερες αναμνήσεις όσον αφορά στην έκβαση της δουλειάς τους εδώ.

Με μπουζούκι και κιθάρα

Αντίθετη προς αυτή την εξέλιξη εμφανίζεται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μια πολύ ευχάριστη μορφή διασκέδασης, στην οποία κυριαρχούν οι «ντόπιοι» καλλιτέχνες, κυρίως οι φοιτητές. Μια κιθάρα και ένα μπουζούκι αποτελούν συνήθως την πιο μικρή μορφή ορχήστρας. Ένας από τους δύο πρέπει να τραγουδάει. Σπάνια το σχήμα αυτό φτάνει τα τρία μέλη, επειδή, η κάλυψη τους από την ταβέρνα αποτελεί σοβαρό οικονομικό θέμα. Τις μέρες που υπάρχει ζωντανή μουσική, οι τιμές των φαγητών και των ποτών συνήθως δεν αυξάνονται. Ο τζίρος δεν ανεβαίνει σημαντικά, άρα προτιμάται το σχήμα των δύο καλλιτεχνών.

Το πρόγραμμα αυτών των σχημάτων είναι ποικίλο. Παρουσιάζουν έντεχνο, μπαλάντες, ρεμπέτικο και επιλεγμένο λαϊκό τραγούδι. Αυτό ακριβώς το πρόγραμμα προτιμούν και εκατομμύρια Γερμανών. Ετσι, Παρασκευή και Σάββατο, τα εστιατόρια με τέτοια μουσική είναι συνήθως γεμάτα. Όμως, η εσωτερική διαρρύθμιση σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Κανείς δεν σκέφτεται από την αρχή να κάνει εστιατόριο με ζωντανή μουσική. Πολλές φορές, ο τρίτος ή ο τέταρτος στη σειρά ιδιοκτήτης θα έχει αυτή την ιδέα και τελικά θα γίνουν μόνο λίγες πρόχειρες αλλαγές: μικρό πάλο, μικρή πίστα. Μερικοί από τους μουσικούς αυτών των μαγαζιών της Γερμανίας είναι σήμερα αρκετά γνωστοί και πετυχημένοι τραγουδιστές στην Ελλάδα. Είμαι σίγουρος ότι πολλοί θα θυμούνται νοσταλγικά τα πρώτα βήματά τους εδώ, τα πρώτα χειροκροτήματα, τα πρώτα χρήματα που κέρδισαν. Όλοι τους είναι καλά παιδιά που ξέρουν τι θα πει δρόμος γεμάτος αγάθεια...

Σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας θα βρει κανείς σήμερα και καθαρά ρεμπέτικα στέκια. Έχει διαμορφωθεί ήδη ένα γερμανικό κοινό που προτιμάει αυτού του είδους τη μουσική, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που αρκε-

Σερβιτόρος της ταβέρνας «Βεργίνα», που βρίσκεται στο Βερολίνο.

τοί Γερμανοί να παίζουν και να τραγουδούν ρεμπέτικα.

Η εξέλιξη όμως των ελληνικών μαγαζιών δεν σταματάει. Αρκετά άρχισαν να συναγωνίζονται σε εσωτερική διακόσμηση τα καθιερωμένα ιταλικά. Ωστόσο, τέλεια απελευθέρωση από τα καρώ τραπεζομάντιλα και τα αγαλμάτια δεν έγινε ακόμη. Συχνά μπορεί κανείς να «απολαύσει» ένα υπέροχο σούπερκιτς, για το οποίο, μάλιστα, όλη η οικογένεια του ιδιοκτήτη αισθάνεται πολύ περήφανη.

Το θεωρεί πολύ ωραία διακόσμηση. Μέσα σε μια και μόνο ταβέρνα μπορείς να βρεις ολόκληρη την λαϊκή τέχνη του Μετσόβου, καθώς και όλους τους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας σε γύψινα αντίγραφα. Ο Ερμής, η Αφροδίτη, η Ηρα, οι Καρυάτιδες και οι εννέα μούσες –υπό ειδικό φωτισμό– διαφημίζουν... το σουβλάκι, το τζατζίκι και τη ρετσίνα. Παρ' όλα αυτά, η ποιότητα της ελληνικής κουζίνας ανεβαίνει, γιατί με τον καιρό έρχονται και μάγειροι από σχολές, αναλαμβάνουν πεπειραμένοι ιδιοκτήτες.

Το «Ταβερνάκι», με ζωντανή μουσική, λειτουργεί στην Κολωνία από το 1984.

Το διαφορετικό του ελληνικού εστιατορίου στη Γερμανία με το αντίστοιχο στην Ελλάδα είναι ότι δεν έχουν τίποτε κοινό μεταξύ τους. Δεν μιλάμε μόνο για τη διακόσμηση αλλά και για την ουσία. Τα φαγητά εδώ σερβίρονται πάντα ζεστά (καυτά δηλαδή), σε μεγάλα πιάτα, σε καλής ποιότητας πορσελάνη: οι μερίδες είναι μεγαλύτερες των ελληνικών.

Η διάσημη «Ακρόπολη»

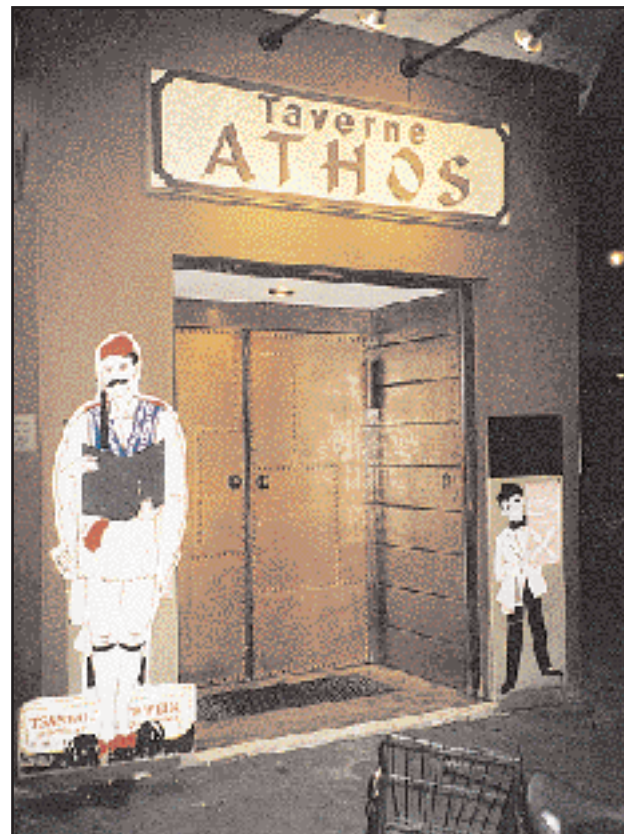
Παράλληλα, όλα τα εστιατόρια έχουν μια μουσική υπόκρουση, είναι πιο ήσυχα (δεν ακούγεται δηλαδή η φασαρία των γκαρσονιών ή του μαγειρείου) και είναι όλα, ακόμη και μέσα στο καταχείμωνο, πολύ ζεστά. Μια θαλπωρή που διαρκεί για πολλές ώρες μετά το γεύμα. Δεν θα αναφερθώ καθόλου στον κατακλυσμό της περιστρεφόμενης κρεατόμαζας, του γύρου. Gyros! Καθόλου κολακευτικός για την γαστρονομική κουλτούρα μας γενικά, αλλά είναι

μια οικονομική διέξοδος για πολλές οικογένειες που δεν κατόρθωσαν να αλλάξουν την οικονομική τους κατάσταση.

Σαν τελευταία σημείωση θα ήθελα να αναφερθώ στην πιο γνωστή ελληνική ταβέρνα στη Γερμανία, Αυστρία και Γερμανία: την «Ακρόπολη», στην Lindenstrasse του Μονάχου, η οποία, στην πραγματικότητα είναι κτισμένη στην Κολωνία, γιατί τελικά είναι ένα σκηνικό ταβέρνας σε ένα γερμανικό σίριαλ που προβάλλεται εδώ και 13 χρόνια, κάθε Κυριακή. Η «Ακρόπολη» ανήκει σε μια τριμελή ελληνική οικογένεια από τα τέλη του 1985 και η σειρά μεταδίδεται από το πρώτο πρόγραμμα το ARD.

Συμπληρωματικά, θα ήθελα να αναφερθώ στη συμβολή των ελληνικών εστιατορίων της Γερμανίας στην ελληνική οικονομία. Μερικές χιλιάδες ταβερνιάρηδες υπολογίζεται ότι έφεραν, όλοι μαζί, τουλάχιστον ένα δισεκατομμύριο δολάρια σε καταθέσεις στις ελληνικές τράπεζες. Ωστόσο, το μεγαλύτερο κέρδος προέρχεται από τις εξαγωγές που κάνει η βιομηχανία τροφίμων μέσα στα τελευταία τριάντα χρόνια. Χωρίς αυτές τις ταβέρνες οι εξαγωγές δεν θα έφταναν το 5-7%. Για πολλά χρόνια αμέτρητες νταλικές ξεφόρτωναν το 98% του φορτίου τους μόνο για τα ελληνικά εστιατόρια και το υπόλοιπο για τα γερμανικά μπακάκια και σουπερμάρκετ.

Ποιος μέτρησε αλήθεια τους τουρίστες που ξεκίνησαν από τις ελληνικές ταβέρνες (και όχι από τα φυλλάδια του ΕΟΤ) για να επισκεφτούν την Ελλάδα; Κανείς δεν αμφισβητεί λοιπόν την οικονομική βοήθεια που προσφέρουν τα ελληνικά «φαγάδικα» στην πατρίδα μας, ωστόσο, οι υπεύθυνοι της ελληνικής πολιτείας ποτέ ίσως δεν σκέφτηκαν να το αναγνωρίσουν...

Η είσοδος της ελληνικής ταβέρνας «Αθως», που λειτουργεί στην Κολωνία.

Το θέατρο της μετανάστευσης

Οι παραστάσεις της Εργατικής Σκηνής Μονάχου και του Θεάτρου Βούπερταλ

Του Γιώργου Χατζηδάκη

Ερευνητή

ΕΠΤΑΚΟΣΙΑ ογδόντα θέατρα της αρχαιότητας («Καθημερινή» 27.9.1998) διάσπαρτα σε όλα τα παράλια της μεσογειακής λεκάνης ως βαθιά μέσα στις τρεις ηπείρους, μαρτυρούν τη διονυσιακή μανία των Ελλήνων, όπου ακουμπάνε να στήνουν ναούς της πανάρχαιας τέλεσης. Αποικοί ή μετανάστες σε κάθε νέα πατρίδα μακριά από τη μητρώα γη, σε όλη τη μακρά ιστορία των ξενιτεμένων και των μετακινήσεων οι Έλληνες οργάνωναν και οργανώνουν θεατρικές εστίες. Η παλαιότερη εκκίνηση στους πρόσφατους αιώνες έγινε από τα μέσα της προηγούμενης εκατονταετίας προς την Αμερική. Οι πρώτοι ελληνικοί πυρήνες δεν άργησαν καθόλου να στήσουν τις σκηνές τους όπου οι απόδημοι ομογενείς θεμελιώναν τις παρτίδες τους. Μερικές δεκαετίες αργότερα, το ίδιο επαναλήφθηκε και στην αυστραλιανή ήπειρο. Ο μεγάλος εκπατρισμός προς τη Γερμανία που κλιμακώνεται μετά το 1955 και φθάνει στην κορύφωσή του μέσα σε πέντε χρόνια τροφοδοτήθηκε θεατρικά από την Αθήνα θιασοί-κα-ραβάνια ξεκινούσαν από την ελληνική πρωτεύουσα με πούλμαν και περιόδευσαν στα κέντρα ελληνισμού της Ομοσπονδιακής Γερμανικής Δημοκρατίας, όπου τα ελληνικά χέρια συνέβαλαν στην μεταπολεμική δημιουργία του οικονομικού θαύματος. Αποδιωγμένοι από τις δυσμενείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην πατρίδα τους, οι Έλληνες έφταναν στη Γερμανία με σοβαρές δυσκολίες προσαρμογής. Η επικοινωνία, η κοινωνική ζωή, η πολιτιστική έκφραση πραγματοποιούνταν δυσχερέστερα.

Ετσι, ο ερχομός ενός θιάσου από την Ελλάδα ήταν σαν το μάννα εξ ουρανού. Εβλεπαν ηθοποιούς που τους γνώριζαν από τον κινηματογράφο και με τα πρόσωπα των «ειδώλων» αυτών αναβίωναν και συνδέονταν με τη ζωή της πόλης και του χωριού στην πατρίδα που η μετανάστευση την είχε διακόψει. Γι' αυτό και οι θίασοι που εξέδραμαν προς Γερμανία φρόντιζαν να περιλαμβάνουν πάντα δύο ή τρεις κινηματογραφικές φίρμες και να έχουν στο ρεπερτόριό τους έργα που να στηρίζονται σε κινηματογραφικές επιτυχίες. Οι εξορμήσεις αυτές ενισχύονταν οικονομικά και από ελληνικούς φορείς, όπως η Εργατική Εστία, συχνά και από αντίστοιχα όργανα του γερμανικού κρατικού μηχανισμού. Επιχορηγήσεις σε θιάσους με προορισμό τους Έλληνες μετανάστες στη Γερμανία έδινε σε μερικές περιπτώσεις και το υπουργείο Εξωτερικών.

Από αριστερά, Γεωργία Κοκκόρου, Ελένη Τορόση, Μαριλένα Κασιμάτη, Βίνα Κυπαρίσση, στην «Αυλή των θαυμάτων», της Εργατικής Σκηνής. Στη θεατρική ομάδα συμμετείχαν νέα παιδιά που είχαν μεταναστεύσει για διαφορετικούς λόγους και στη συνέχεια διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής (φωτ.: Dimitri Soulas).

Εκατόν δέκα περιοδείες ελληνικών θιάσων πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα στο 1960 και το 1975 Ηθοποιοί πρώτης σειράς, όπως η Καρέζη, ο Χατζηχρήστος, ο Παπαγιαννόπουλος, η Σμαρούλα Γιούλη, ο Βουτσάς, ο Ξανθόπουλος, ο Φωτόπουλος, ο Ηλιόπουλος κ.ά., το απάνθισμα του ελληνικού κινηματογράφου πήραν πολλές φορές το δρόμο που οδηγούσε στο Μόναχο, στη Στουτγάρδη, στο Ντίσελντορφ, στο Ανόβερο, στο Βούπερταλ και σε άλλα μικρότερα μέρη που φώλιαζε το ξενιτεμένο ελληνικό στοιχείο.

Εργα, είπαμε, κωμωδίες και σε μερικές περιπτώσεις επιθεωρήσεις σε βολική συσκευασία μεταφοράς. Οι περισσότερες από αυτές τις θεατρικές σταυροφορίες είχαν πρόθεση καθαρά κερδοσκοπική κι έτσι σε λίγες μόνο περιπτώσεις το θέαμα που πρόσφεραν ήταν αξιο λόγου. Μειωμένες ήταν εξάλλου και οι απαιτήσεις των αποδεκτών που περιορίζονταν αδιαμαρτύρητα σε ό,τι κι αν τους έστελνε η θεατρική Ελλάδα.

Κατά την περίοδο της χούντας και λίγο νωρίτερα, κάποιοι πολιτι-

κοποιημένοι νέοι που είχαν φέρει από την πατρίδα δόσεις ανησυχίας ή είχαν εισπράξει τα ρεύματα που κινούνταν στην Ελλάδα, αντιδρούσαν στην εκμεταλλευτική πρόθεση των θιασικών σχημάτων. Δεν ήταν μία και δύο οι περιπτώσεις που η προχειρότητα και η ευτέλεια κάποιων θεατρικών συγκροτημάτων συνάντησε οργανωμένη αντίδραση από ομάδες αγανακτισμένων νέων. Οι αντιδράσεις έγιναν οξύτερες από όταν, μετά το '67, έφτασαν στη Γερμανία κάποιοι συγγραφείς και ηθοποιοί που διέφυγαν από τα δίκτυα του Παπαδόπουλου. Τότε, παράλληλα και με άλλη πολιτική δραστηριότητα, έγιναν και οι πρώτες ζυμώσεις για τη δημιουργία θεατρικών κινήσεων με στελέχωση από Έλληνες της Γερμανίας. Αν και ευκαιριακές απόπειρες, γίνονταν σποραδικά, μεμονωμένα και κατά κανόνα ατελέσφορα (με εξαίρεση κάποιες εκδηλώσεις σε επετείους), η κυριότερη ήταν η Ελληνική Εργατική Σκηνή Μονάχου.

Η ίδρυση της Εργατικής Σκηνής

Πρόκειται αναμφισβήτητα για τη σοβαρότερη, τον καιρό εκείνο, προσπάθεια δημιουργίας και λειτουργίας ελληνικού θεάτρου στη

№ 1704

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ΜΟΝΑΧΟΥ

ΕΙΣΗΤΗΡΙΟ Τιμή: 5,- D.M.

Σάββατο 23 Οκτωβρίου ώρα: 8 (βράδυ)

στο: KOLPINGHAUS ST. THERESIA 8 MÜNCHEN 17

Hausbergstr. 8

Από το 5:30 μ.μ. με το 2 ή 11 ευρώ κανονιστική ΜΠΡΟΣΑΡΧΗ εισιτηρίων ενόψει: ΚΕΙΜΕΝΟ (Κατασκευασμένο) μια πτώση μετά την εισιτηρίων

Εισιτήριο της Ελληνικής Εργατικής Σκηνής Μονάχου, αξίας 5 μάρκων.

Γερμανία με διάρκεια, ιδεολογία και δυναμική δραστηριότητα. Ιδρυτής της Εργατικής Σκηνής Μονάχου ήταν ο ηθοποιός Γιάννης Κυριακίδης.

Από τους πιο προικισμένους της γενιάς του, πρωταγωνιστής στο ΚΘΒΕ, με καλή μαρτυρία και προοπτική, αναγκάζεται τον Ιούνιο του 1968 να εγκαταλείψει την Ελλάδα και εγκαθίσταται στο Μόναχο. Σε μια συνέντευξή του στο περιοδικό «Θεατρικά» (τ. 20 Νοέμβριος 1974), εξιστορεί τα της ίδρυσης της Εργατικής Σκηνής, και αναλύει τις συνθήκες μέσα από τις οποίες προέκυψε. Τα όσα παραθέτω είναι, φυσικά, αποσπάσματα. «...Εφ' όσον υπάρχει το πρόβλημα της γλώσσας για τον Έλληνα εργάτη, δεν μπορεί να συνομιλήσει, δεν μπορεί να διαβάσει εφημερίδα, δεν μπορεί να δει θέατρο. Με την τηλεόραση το πράγμα βολεύεται κάπως. Κάθετα μπροστά στο κουτί και βλέπει εικόνες. Ετσι μοναδική διασκέδαση παραμένει το Σαββατοκύριακο η ταβέρνα... Γίνανε ελληνικές ταβέρνες από πρώην εργάτες οι οποίοι παντρεύτηκαν Γερμανίδες κι έτσι πήραν άδεια για μαγαζί... Ετσι συνεχίστηκε η συνήθεια της ταβέρνας, το μπουζούκι, τα σπασίματα, τα ζεμπέκια και τα τσιφτετέλια... Απάνω εκεί πλακώνουν και οι τραγουδιστάδες από την Ελλάδα... Ταβέρνα λοιπόν, χαρτί (η χαρτοπαιξία έξω έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις) και πάει και στο σταθμό, στον σιδηροδρομικό σταθμό εκεί συναντάει φίλους ή άλλους Έλληνες και μιλάει για την Ελλάδα... Η ψυχολογική κατάσταση του Έλληνα εργάτη, όπως είναι φυσικό, είναι πολύ διαφορετική. Οι συνθήκες τον έχουν κάνει πολύ ευαίσθητο για οτιδήποτε έρχεται από την Ελλάδα, οποιαδήποτε ποιότητα... Αυτή λοιπόν την ανάγκη για επαφή με την πατρίδα την εκμεταλλεύονται διάφοροι επιτήδειοι κι έτσι δεχόμαστε διάφορα θεατρικά φρούτα από την Ελλάδα που μόνο σκοπό έχουν να μαζέψουν μερικά μάρκα από τον Έλληνα εργάτη...».

Θεατρικά ευτράπελα...

Εξαιρεί, βέβαια, ο Κυριακίδης μερικούς, ελάχιστους, θιάσους που πήγαιναν στην Γερμανία με καλή συγκρότηση. Όλους τους άλλους τους περιγράφει με μελανά χρώματα. Η ιστορία του θεάτρου ας κρατήσει τις σημειώσεις της χωρίς εξωραϊσμούς. «...Ας πούμε ότι εγώ είμαι θιασάρχης, κάνω έναν θίασο με πεντέξι ηθοποιούς και δύο φίρμες... πετυχαίνω μια επιχορήγηση από το υπουργείο Εργασίας και έρχομαι έξω... Χωρίς έργο, χωρίς τίποτα. Τώρα θυμάμαι κάποιον θίασο με κάτι αξιοθρήνητα νούμερα, με κάτι μπουζούκια και με χορό της κοιλιάς... Βέβαια ο χορός της κοιλιάς ήταν βασικό νούμερο. Μετά βγαίνει ο πρωταγωνιστής, η φίρμα και λέει· η ζωή δεν είναι μόνο γέλιο είναι και κλάμα· και παίζουν την τελευταία σκηνή από το «Κουρέλι» του Νικοντέμι... Νούμερα επιθεώρησης, μπουζούκια, χορός της κοι-

Από αριστερά η Μαρία Λεβίδη και ο Κώστας Βασιλόπουλος στην «Αυλή των θαυμάτων» του Καμπανέλλη (φωτ.: Dimitri Soulas).

λιάς και λίγο κουρέλι.... Ενα άλλο είδος θεάτρου... ποτέ το αλούμ δεν έχει βρει πιστότερη εφαρμογή... Πολύ λίγοι θίασοι ήρθαν στη Γερμανία με ένα εργάκι με αρχή, μέση και τέλος. Οι περισσότεροι παρουσίαζαν τέτοια «μωσαϊκά»... Οι παραστάσεις δίνονταν βασικά σε μπυραρίες που έχουν μεγάλους χώρους για να χωράνε πολλούς... Στο Μόναχο, όταν έρχονταν έπαιζαν στο «Μπύργκε Μπρούκέλαρ». Ετυχε να δω μερικές τέτοιες παραστάσεις και μπορώ να σας πω ότι σε μια από αυτές, τη χειρότερη, χρωστάει την ίδρυσή της η Εργατική Σκηνή. Επικεφαλής ήταν ένας πρωταγωνιστής με όνομα. Είχε τα γνωστά, νούμερα άθλια και χυδαία, κάτι σκετσάκια της συμφοράς, γυμνές χορεύτριες και μπουζούκια... Ο κόσμος είχε αηδιάσει... αλλά όλοι ξέσπασαν σε κραυγές αγανάκτησης όταν ο πρωταγωνιστής, που έκανε τον βλάχο με φουστάνελα κ.λπ. είπε: «Είμαστε ευτυχημένοι που μας δίνεται η ευκαιρία να επικοινωνήσουμε με το γνησιότερο κομμάτι του ελληνισμού, τα ξενιτεμένα αδέρφια μας, σας φέρνουμε το μήνυμά της μητέρας Ελλάδας, σας φέρνουμε εδώ την ίδια την Ελλάδα με την τέχνη μας και σεις μας δίνετε τα δέκα σας μάρκα...». Τότε ξέσπασε η αγανάκτηση του κόσμου. Τον σφυρίξαν... κόντεψε να γίνει επεισόδιο. Οι εργάτες άρχισαν να φωνάζουν – Μας

κοροϊδεύετε... Μας εκμεταλλεύετε κ.λπ. Εκείνη ακριβώς την ημέρα άρχισα να ρωτάω τον κόσμο. – Αν γινόταν μια θεατρική ομάδα;...».

Ο πρώτος ερασιτεχνικός πυρήνας

Μετέφερα έως εδώ την κατάθεση του Κυριακίδη αυτούσια για να διατηρήσω την αυθεντικότητα της μαρτυρίας. Κατά το πλείστον

Το εξώφυλλο του προγράμματος της «Ελληνικής Εργατικής Σκηνής Μονάχου» από το έργο «Ηταν όλοι τους παιδιά μου» του Άρθουρ Μίλερ, 1971.

τέτοια ήταν η «λιτάνευση» του διονυσιακού πνεύματος, του ορμώμενου εξ Ελλάδος και με την ευκαιρία του παρόντος πρέπει να τονισθεί πως με ελάχιστες εξαιρέσεις οι «αποστολικοί» θίασοι, τότε προς Γερμανία και Αμερική και λίγο αργότερα προς Αυστραλία, με την επίφαση τάχα της προσέγγισης με το ομογενειακό στοιχείο και με γενναία οικονομική επιδότηση από μέρους του κράτους, παρουσιάζουν τυχάρπαστα θεάματα που δεν έχουν καμιά σχέση με εθνικές και πολιτιστικές προθέσεις. Το μόνο καλό είναι πως η αγανάκτηση που προκαλούν στους Έλληνες της Διασποράς τους κάνει να πούνε μεταξύ τους τη φράση «Αν γινόταν μια θεατρική ομάδα;».

Η ανταπόκριση ήταν θετική. Μαζεύτηκε ένας πυρήνας από εργάτες. Ο Κυριακίδης διέυρυνε τη διανομή της πρότασης και σε άλλους κύκλους και καθώς την εποχή εκείνη εργαζόταν στο γερμανικό ραδιόφωνο η ιδέα διαδόθηκε και βρήκε αμέσως έδαφος πρόσφορο.

«Αν γινόταν ένας θίασος που θα ανέβαζε έργα με κοινωνικό περιεχόμενο και καλλιτεχνικές προθέσεις θα το δεχόσαστε;». Και επειδή η αποδοχή ήταν καθολική η Εργατική Σκηνή έγινε. Πρώτη έσπευσε η Ντίνα Κυπαρίσση, ηθοποιός που εργαζόταν σαν κοινωνική λειτουργός. Όλοι οι υπόλοιποι ήταν εργάτες που δεν είχαν καμιά σχέση με το θέατρο. Συγκεντρώσεις, συζητήσεις, αντιρρήσεις, συγκρούσεις, διαφωνίες. Εποχή χούντας και τα πνεύματα έβραζαν. Πρώτο έργο «Η αυλή των θαυμάτων» του Καμπανέλλη. Εξι μήνες πρόβες και δύο παραστάσεις. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο η δυσκολία εξασφάλισης χώρου. Προέκυψαν και πολλά εσωτερικά προβλήματα. Στη σκηνοθετική άποψη παρενέβαιναν οι ντιρεκτίβες των κομμάτων. Υπήρχε και εκφοβισμός του κοινού από μέρους των πρακτόρων της δικτατορίας. Παρ' όλα αυτά η Εργατική Σκηνή προχώρησε σε δεύτερη παραγωγή. Η επιλογή του έργου αυτή τη φορά υπαγορεύθηκε από αντίδραση στους βομβαρδισμούς του Βιετνάμ. Η απόφαση για το «Ηταν όλοι τους παιδιά μου» ήταν ομόφωνη. Στο μεταξύ, η ομάδα είχε αποκτήσει έναν πυρήνα πολύ ικανών παιδιών που εκδήλωσαν πάθος για το θέατρο και ικανότητες σε όλους τους τομείς της δουλειάς. Ο χρονογράφος οφείλει να τους θυμηθεί· Μπάμπης Θεοδωρίδης, Μαρία Λεβίδη, Μίλτος Παπανάγνου, Κώστας Οικονόμου, Γεωργία Κοκορού, Μαρινέλα Κασιμάτη. Την σκηνοθεσία του νέου έργου την ανέλαβε ο ηθοποιός Κώστας Πλούμης που μπήκε κι αυτός στην Εργατική Σκηνή με τη γυναίκα του Ελένη Μακρή. Ηρθε τότε από την Ελλάδα και προστέθηκε στο θίασο και ο Νίκος Κυριακίδης, αδελφός του Γιάννη. Υστερα από πολλές ε-

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

νέργειες κατόρθωσαν να αναλάβει το Συνδικάτο Μεταλλοβιομηχανίας την οργάνωση μιας σειράς παραστάσεων. Από κει και πέρα όμως η Εργατική Σκηνή Μονάχου διεθνοποιείται.

Διεθνοποίηση της Ομάδας

«Συνεχίσαμε ύστερα πάνω σε μία άλλη προβληματική: Γιατί να παίζουμε μονάχα στη γλώσσα μας θέατρο και να μην βρούμε ένα τρόπο δουλειάς που να μας καταλαβαίνουν όλοι, αφού είχαμε θεατές Γερμανούς, Ιταλούς, Ισπανούς, Τούρκους. Αυτό ήταν το κοινό μας· ξένοι εργάτες...». Η νέα κατεύθυνση καταργεί την γλώσσα. Παίζουν βουβά, με συνοδεία μουσικής. Καταργεί το ρεπερτόριο. Επινούν παντομίμες με θέματα από τη ζωή των εργατών. Και, όπως είναι φυσικό, ο θίασος νοθεύεται. Παίρνουν μέρος και ηθοποιοί άλλων εθνικοτήτων. Με αυτή τη μορφή η Εργατική Σκηνή Μονάχου συνέχισε τη δραστηριότητά της για λίγο καιρό ακόμη, αλλά ο μικτός χαρακτήρας της την εξαιρεί απ' τις γραμμές μας.

Η έρευνά μας δεν μπόρεσε να επιβεβαιώσει πληροφορίες για μερικές ακόμα θεατρικές κινήσεις που έγιναν σε ελληνικά κέντρα της Γερμανίας την ίδια εποχή με την Εργατική Σκηνή ή στα αμέσως επόμενα χρόνια. Λίγο πιο συγκεκριμένες είναι οι φήμες για μια θεατρική δραστηριότητα που ίσως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο αντιδικτατορικών συγκεντρώσεων από τον Κώστα Παπαναστασίου στο Βερολίνο. Στο κέντρο «Τέλλο Μόντο» που διατηρούσε στη γερμανική πρωτεύουσα ο Παπαναστασίου μαζεύονταν Έλληνες αυτοεξόριστοι, εργάτες και φοιτητές και διοργανώνονταν βραδιές καλλιτεχνικές με αντιχουντικό περιεχόμενο. Ο ιδιοκτήτης του μαγαζιού έπαιζε κιθάρα στις εκδηλώσεις αυτές και οραματίστηκε μια ουσιαστικότερη συμμετοχή σε μια ευρύτερη πολιτιστι-

Ο Γιάννης Κυριακίδης (αριστερά) και ο Μίλτος Παπανάγνου, στην «Αυλή των Θαυμάτων» του Ιάκωβου Καμπανέλλη που παίχτηκε από την «Εργατική Σκηνή» (φωτ.: Dimitri Soulas).

κή δραστηριότητα. Σε συνεργασία με το Γερμανό σκηνοθέτη Χέρμαν Τρόις το «Τέλλο Μόντο» προγραμμάτισε και θεατρικές παραστάσεις. Η «Βέρα» και το «Τάβλι» του Κεχαϊδή ήταν η αφετηρία της κίνησης ελληνικού θεάτρου στο Βερολίνο και η συνέχεια κάλυψε και δυο χρόνια μετά την μεταπολίτευση.

Το θέατρο του Βούπερταλ

Επόμενη καταγραφή δημιουργίας ελληνικής θεατρικής ζωής είναι το σημαντικό «Ελληνικό Θέατρο του Βούπερταλ» που διατηρεί άσβηστο το πάθος και μεταφέρει σε όλη την κεντρική Ευρώπη το ελληνικό θεατρικό πυρ. Τυχαία ξεκίνησαν όλα, στην αρχή της δεκαετίας που διανύουμε. Μια ηθοποιός από την Ελλάδα πήγε στη Γερμανία για να επισκεφθεί συγγενικά της πρόσωπα. Εκεί, στο Βούπερταλ που έμεινε, ήρθε σε επαφή με Έλληνες και ξένους καλλιτέχνες. Κάτι οπωσδήποτε πεπόλαζε λαν-

θάνον και ανεκδήλωτο και η ηθοποιός από την Ελλάδα, η Μαρία Καραβία, βρέθηκε στο κέντρο ενός θεατρικού πυρήνα. Ετσι απροσδόκητα ιδρύθηκε στις αρχές του 1990 το Ελληνικό Θέατρο του Βούπερταλ. Από κει και ύστερα κλιμακώνεται μια συναρπαστική και επίμοχθη περιπέτεια που καλύπτει όλη τη δεκαετία. Από την αρχή συγκέντρωσε μια ομάδα από Έλληνες, Ιταλούς, Ισπανούς, Γερμανούς και Γάλλους, ανέβασε έργα και τα παρουσίασε σε όλη τη Γερμανία και σε άλλες χώρες, ενώ ταυτόχρονα καλείται να αποκρούει τις επιθέσεις των εξτρεμιστών ναζιστών και τις συστηματικές υπονομεύσεις των Τούρκων.

Φιλόδοξο ρεπερτόριο

Το «Ελληνικό Θέατρο του Βούπερταλ» έχει ανεβάσει μέχρι σήμερα έξι έργα, μεγάλες και φιλόδοξες παραγωγές, έχει διοργανώσει πολλές ειδικές εκδηλώσεις αλλά και ειδικά σεμινάρια στην Ελλάδα και στη Γερμανία. Έχει πραγματοποιήσει, επίσης, μεγάλες περιοδείες και στο χρονικό του αναγράφονται διακόσιες δέκα παραστάσεις σε τριάντα δύο πόλεις στη Γερμανία και το Βέλγιο. Όλα αυτά χωρίς κρατικής πρωτοβουλία και με ελάχιστη οικονομική ενίσχυση από την Ελλάδα. Ενας θρίαμβος της ιδιωτικής δραστηριοποίησης για την προβολή της ελληνικής δημιουργίας και της αρχαίας πνευματικής παράδοσης.

Για το ξεκίνημα αναζητήθηκε ένα έργο με μεσογειακές ρίζες, ήθη και πάθη που να συνδέει τις καταβολές των Ελλήνων, των Ιταλών και των Ισπανών που σε μεγάλο ποσοστό αποτελούσαν την ομάδα. Πολύ σοφά διαλέχθηκε η «Γέρμα» του Λόρκα. Για τη σκηνοθεσία καλέστηκε από την Ελλάδα ο Γιάννης Καλατζόπουλος. Αν και πρώτη παραγωγή, η επιτυχία ήταν θερμή. Με το δεύτερο έργο το ρεπερτόριο

στράφηκε στο νεοελληνικό ήθος. «Κουραμπιέδες» του Γιώργου Χασάπογλου και η ανταπόκριση ακόμα μεγαλύτερη. Σκηνοθέτης ο Πάνος Αγγελόπουλος. Το αρχαίο θέατρο τιμήθηκε με την τρίτη παραγωγή και η επιλογή ήταν η «Ηλέκτρα» του Σοφοκλή. Μ' αυτή την παράσταση τα όρια του «Ελληνικού Θεάτρου του Βούπερταλ» διευρύνθηκαν. Τέταρτη παραγωγή η «Λυσιστράτη» με πανευρωπαϊκό διάγραμμα και αλληπάλληλες παρουσιάσεις, ακολούθησε η «Μήδεια» του Ευριπίδη και αργότερα οι δραματικές ηρωίδες του Γιάννη Ρίτσου. Παράλληλα με τις παραστάσεις, η Μαρία Καραβία με τους θεατρικούς της συντρόφους έχουν διοργανώσει πολλές εκδηλώσεις όπως για την Αλκη Ζέη, τον Τίτο Πατρίκιο, τον Μιχάλη Γκανά και τον Οδυσσέα Ελύτη.

Τα παιδιά των μεταναστών

Το ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι πως το θέατρο του Βούπερταλ είναι σήμερα στελεχωμένο με παιδιά μεταναστών, δηλαδή με τη δεύτερη γενιά Ελλήνων της Γερμανίας, πολλά από τα οποία μόλις και μετά βίας καταλαβαίνουν τη γλώσσα των πατέρων τους. Γι' αυτά τα παιδιά το Ελληνικό Θέατρο και η πολυσχιδής δραστηριότητά που αναπτύσσει είναι ένα ουσιαστικό βάπτισμα στα πατρώα. Τα παιδιά των μεταναστών είχαν, άλλωστε, σαν αντικείμενο ένα σεμινάριο που οργανώθηκε από το ΕΘΒ στο Δημοτικό Θέατρο της Καλλιθέας το 1994 όπου τα Ελληνόπουλα της Γερμανίας επικοινωνήσαν με τις ρίζες του ελληνικού θεάτρου. Χαρακτηριστική και ιδιαίτερη παράμετρος μέσα στις ποικίλες άλλες των ελληνικών θεατρικών ζυμώσεων στη Γερμανία, τις υπαγορευόμενες από τις αναγκαιότητες των καιρών.

Το Γερμανοελληνικό Θέατρο

Αν ο τίτλος Γερμανοελληνικό Θέατρο δείχνει τα ποσοστά ελληνικότητας να έχουν μειωθεί, δεν συμβαίνει το ίδιο και με το ρεπερτόριο. Το Γερμανοελληνικό Θέατρο Κολωνίας που ίδρυσε το 1986 ο Κώστας Παπακωστόπουλος παίζει βέβαια τα έργα του στα γερμανικά, δεν παρασπονδεί όμως καθόλου ως προς τις επιλογές του. Από τον Αριστοφάνη, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη μέχρι τον Σκούρτη, τον Ζιώρα, τον Κεχαϊδή το Γερμανοελληνικό Θέατρο δοξάζει την ελληνική δραματουργία. Ιδιαίτερη επιτυχία έχουν σημειώσει κάποιες παραστάσεις όπως οι «Εκκλησιάζουσες» και ο «Φιλοκτήτης». Οι κριτικές των γερμανικών εφημερίδων έχουν ασχοληθεί πολλές φορές επαινετικά για τη δουλειά του Κώστα Παπακωστόπουλου που κρατάει ψηλά το ελληνικό θεατρικό ήθος, εγκαταστημένος σε άλλο σημείο της μεγάλης γερμανικής χώρας.

Από αριστερά: Μαρία Καραβία, Σοφία Σαββίδου, Ελκε Κραμ, Σόνια Μάγιερ, σε ένα στιγμιότυπο από το αφιέρωμα στον Οδυσσέα Ελύτη με τίτλο «Αυτός ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας», που παρουσίασε το «Ελληνικό Θέατρο» του Βούπερταλ.

Ελληνες όμηροι στη Γερμανία

Το στρατόπεδο Neuengamme και σε πρώτη δημοσίευση ο πλήρης κατάλογος 156 τραγικών θυμάτων

Του **Παντελή Μ. Παντελούρη**

Δημοσιογράφος

Η ΒΑΛΤΙΚΗ μαίνεται. Τα κύματα φτάνουν τα τρία μέτρα. Η θάλασσα έχει βγει στη στεριά και συμπαρασύρει ό,τι βρει μπροστά της... Στην παραλία της μικρής πόλης Neustadt οι λιγοστοί διαβάτες αναζητούν καταφύγιο σε κάποια από τις λίγες μπιραρίες που παραμένουν ανοικτές τέτοια εποχή. Οι ψαράδες αγωνίζονται να δέσουν τα ψαρόκαϊκα που βρίσκονται ακόμα στο νερό. Τα μποφόρ της Βαλτικής δεν αστειεύονται. Τα περισσότερα ξενοδοχεία, που το καλοκαίρι σφύζουν από ζωή, είναι κλειστά. Οι ντόπιοι δεν βγαίνουν από τα σπίτια περιμένοντας να περάσει η θύελλα. Το Νόιστατ μοιάζει με εγκαταλελειμμένη πόλη.

Στην άκρη της πόλης, εκεί που τελειώνει η ασφάλτος, ένας στενός χωματόδρομος οδηγεί στο βορινό κομμάτι της παραλίας. Το καλοκαίρι, κατηφορίζουν από εδώ οι παραθεριστές για το πρωινό τους μπάνιο. Ο δρόμος κάνει μερικές στροφές μέσα στους αμμόλοφους, περνάει μπροστά από το παραλιακό καφενεδάκι «Am Kiebitzberg» και καταλήγει σε μια καγκελόπορτα. «Σεβαστείτε τους νεκρούς» γράφει η μεταλλική επιγραφή.

Εκεί, λίγα μόλις μέτρα από τη μανιασμένη θάλασσα, στο έλεος των κυμάτων και των άγριων ανέμων της Βαλτικής, βρίσκεται ο τάφος των Ελλήνων και των άλλων τραγικών θυμάτων του Μάη 1945. Εκεί αναπαύονται τα ξεχασμένα θύματα μιας από τις πιο μεγάλες τραγωδίες του τελευταίου πολέμου. Ενα απείριστο μνημείο καλύπτει τον ομαδικό τάφο των κρατουμένων του στρατοπέδου συγκέντρωσης Neuengamme, που χάθηκαν στα παγωμένα νερά της Βαλτικής, λίγες ώρες πριν φθάσουν τα συμμαχικά στρατεύματα, θύματα –οποία τραγωδία!– των βομβαρδιστικών της Royal Air Force (RAF).

Το στρατόπεδο Neuengamme

Αγνωστο στο πλατύ κοινό, ακόμα και στο γερμανικό, εξακολουθεί να είναι το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Neuengamme. Παρόλο που αποτέλεσε ένα από τα πιο μεγάλα στρατόπεδα εξόντωσης που είχαν φτιάξει τα SS στη χιτλερική Γερμανία. Περισσότεροι από τους μισούς των 106.000 κρατουμένων του (55.000) περίπου άφησαν την τελευταία τους πνοή στο Neuengamme. Πέθαναν από την πείνα και τις κακουχίες, από τις αρρώστιες και τα βασανιστήρια ή βρήκαν τον θάνατο στην αγχόνη και στον θάλαμο των

Μνημόσυνο των Ελλήνων μεταναστών στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Neuengamme.

αερίων. Οι τελευταίοι χάθηκαν κατά την εκκένωση του στρατοπέδου λίγο πριν φθάσουν τα βρετανικά στρατεύματα ή βρήκαν τραγικό θάνατο κατά τη βύθιση των πλοίων στην Κόλπο της Λυβίγγης. Μετά το τέλος του πολέμου, η ιστορική έρευνα ασχολήθηκε περιθωριακά με το στρατόπεδο του Neuengamme και με την τραγωδία της Βαλτικής. Ήταν πολλοί εκείνοι που ενδιαφέρονταν να μαθευτούν όσο το δυνατό λιγότερα στοιχεία για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν σε βάρος τόσων αθώων. Μόλις τα τελευταία χρόνια, κάτω από την πίεση των οργανώσεων επιζώντων από όλη την Ευρώπη, άρχισε να γράφεται η πραγματική ιστορία του Neuengamme, με τη στήριξη σήμερα της γερμανικής πολιτείας.

Ενα περίπου χρόνο πριν από τη λήξη του πολέμου, στις 25 Μαΐου 1944, ξεκίνησαν από την Αθήνα δύο «αποστολές» της Γκεστάπο με Ελληνες ομήρους με προορισμό το Neuengamme. Η πρώτη αποστολή περιλάμβανε 770 και η δεύτερη 800 άτομα. Επρόκειτο για Ελληνες αντιστασιακούς, για άτομα που είχαν συλληφθεί σε διαδηλώσεις στην Αθήνα ή για απλούς ομήρους, που είχε συλλάβει η Γκεστάπο και τους οποίους έστελνε για καταναγκαστική εργασία στη Γερμανία. Ανάμεσά τους συναντά κανείς ανθρώπους κάθε ηλικίας, κοινωνικής προέλευσης και μόρφωσης. Από τον οικονομολόγο Πάνο Κοντογούρη από το

Παγκράτι, μέχρι τον εργάτη Αλέκο Βολιστρίνο από την Καβάλα και από τον μαθητή Αλκιβιάδη Κουρεντζά μέχρι τον γιατρό Γιάννη Ξενικάκη. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης και οι κακουχίες οδήγησαν πολλούς από αυτούς στον τάφο. Δεν έγινε ποτέ γνωστός ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων πατριωτών που άφησαν την τελευταία τους πνοή στη Βόρειο Γερμανία. Οι επιστήμονες που ασχολούνται με την ιστορία του στρατοπέδου του Neuengamme υπολογίζουν ότι οι Ελληνες νεκροί ξεπερνούν τους 500. Μέχρι σήμερα έχει γίνει καταγραφή 156 ονομάτων, χωρίς σε όλες τις περιπτώσεις να υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για τα ακριβή αίτια του θανάτου και τον τόπο της ταφής.

Εργατικά χέρια

Οι δύο αποστολές που έφθασαν από την Αθήνα στο Neuengamme, σκορπίστηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους στα εξωτερικά παραρτήματα του στρατοπέδου, εκεί όπου η πολεμική βιομηχανία της Γερμανίας και οι επιχειρήσεις που είχαν φτιάξει τα ίδια τα SS χρειαζόνταν εργατικά χέρια. Μαζί με κρατούμενους από 28 άλλες χώρες, οι Ελληνες όμηροι εργάστηκαν σε οχυρωματικά έργα στην περιοχή της Βρέμης και των γερμανοδανικών συνόρων, σε εργοστάσια ολόκληρης της Βόρειας Γερμανίας, στα χαλυβουργεία του Braunschweig,

στην παραγωγή πολεμικού υλικού εντός του κεντρικού στρατοπέδου και στον καθαρισμό των δρόμων του Αμβούργου από τα ερείπια που άφηναν πίσω οι βομβαρδισμοί της RAF.

Το στρατόπεδο του Neuengamme λειτούργησε από το 1938 μέχρι το τέλος του πολέμου, τον Μάιο 1945. Πρωτοσυστάθηκε σε ένα εγκαταλελειμμένο τουβλοποιείο, δίπλα σε ένα μικρό παραπόταμο του Ελβα, 20 μόλις χιλιόμετρα από το Αμβούργο. Αρχικός σκοπός της δημιουργίας του ήταν η παραγωγή τούβλων και άλλων οικοδομικών υλικών για την υλοποίηση των μεγαλεπήβολων σχεδίων του Χίτλερ που πρόβλεπαν την «αναδιαμόρφωση» της όχθης του Ελβα στην περιοχή του Αμβούργου και την κατασκευή επιβλητικών κτιρίων και μεγαλοπρεπών δημόσιων οικοδομημάτων. Αυτός ήταν ο λόγος που στη χρηματοδότηση του στρατοπέδου συμμετείχε και η πόλη του Αμβούργου με ένα σοβαρό για την εποχή ποσό (1 εκατ. μάρκα).

Εξωτερικά παραρτήματα

Όταν ήταν πια βέβαιο ότι ο πόλεμος κατά της Σοβιετικής Ενωσης δεν θα κερδιζόταν, όπως πίστεψαν, μέσα σε έξι μήνες και οι μεγάλες απώλειες στο ανατολικό μέτωπο απαιτούσαν νέες επιστρατεύσεις, το

Συνέχεια στην 28η σελίδα

Συνέχεια από την 27η σελίδα

χιτλερικό καθεστώς αναζήτησε να καλύψει το μεγάλο κενό σε εργατικό δυναμικό με την καταναγκαστική εργασία εργαζομένων από τις χώρες που βρίσκονταν υπό γερμανική κατοχή και την απασχόληση των κρατουμένων των στρατοπέδων. Στην πρώτη φάση μετέφεραν μεγάλες εταιρείες τμήματα της παραγωγής τους μέσα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στο Neuengamme λ.χ. εγκαταστάθηκαν τμήματα επιχειρήσεων που εργάζονταν για την πολεμική βιομηχανία (όπως οι εταιρείες Messap-Deutsche Mebapparatebau GmbH/Junghans Konzern), Jastram-Motorenwerke, Walther-Werke. Αργότερα στέλνονταν κρατούμενοι για εργασία απευθείας στα εργοστάσια, τα οποία κατέβαλαν στην αρμόδια υπηρεσία των SS, 6 μάρκα για κάθε ειδικευμένο εργάτη και 4 για τον ανειδίκευτο. Οι επιχειρήσεις αναλάμβαναν την ευθύνη για τη διαμονή των κρατουμένων, ενώ τα SS «φρόντιζαν» για τη διατροφή, την ένδυση και τη φύλαξή τους. Με τον τρόπο αυτό συστάθηκαν στη Βόρειο Γερμανία πάνω από 80 εξωτερικά παραρτήματα του κεντρικού στρατοπέδου του Neuengamme, στα οποία το 1945 εργαζόταν το μεγαλύτερο μέρος των κρατουμένων.

Το «Βιβλίο των Θανόντων»

Τα λιγοστά «Βιβλία Θανόντων» των ιατρείων, που έχουν διασωθεί, αποδεικνύουν το πόσο εξοντωτικές ήταν οι συνθήκες δουλειάς και διαβίωσης στα περισσότερα από τα παραρτήματα. Είναι άλλωστε αποδεδειγμένο ότι τα SS και οι επιστάτες ανέθεταν στους κρατούμενους του στρατοπέδου τις πιο βαριές δουλειές και προσπαθούσαν με κτυπήματα, τιμωρίες και άλλες κακοποιήσεις να αυξήσουν την απόδοσή τους. Οι πιο απάνθρωπες συνθήκες επικρατούσαν εκεί που οι κρατούμενοι χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή οχυρωματικών έργων στο ύπαιθρο, κάτω από άσχημες καιρικές συνθήκες, όπως η διάνοιξη αντιαρματικών τάφρων στο Ladelund κοντά στα σύνορα με τη Δανία, όπου άφησε την τελευταία του πνοή τον Δεκέμβρη του 1944 ο 27χρονος συμπατριώτης μας κρατούμενος Θόδωρος Ιωάννου, από την Αθήνα, μηχανικός αυτοκινήτων. Το ίδιο σκληρές ήταν οι συνθήκες και στη Βρέμη, όπου οι κρατούμενοι, μεταξύ αυτών και πολλοί Έλληνες, εργάζονταν, κυρίως στην κατασκευή καταφύγιου για τα γερμανικά υποβρύχια («Valentin»). Εκεί πέθαναν από τις αρρώστιες, την πείνα και τις κακουχίες τον χειμώνα του 1944/1945 οι Έλληνες κρατούμενοι Δημήτρης Κασσιμίδης, Γιάννης Κουμαριανός, Αγγελος Αγγελίδης, Δημήτρης Νικόπουλος, Βαγγέλης Κοτρόζος, Νίκος Πλέσσας, Λάζαρος Βολιγιάννης, Νίκος Παγούρας, Γιώργος Θεοδωρίδης, Αναστάσιος Κιντόπουλος, Κώστας Ρουσάκης, Ζαχαρίας Παυλίδης, Βαρτιβέρ Μπουλίκιαν και Χρήστος Χρυσάφο-

Το μνημείο θυμάτων από τη βύθιση του πλοίου «Cap Arcona» στις 3/5/1945 (Neustadt) (φωτ.: Π. Μ. Παντελούρης).

πouλoς. Ο θάνατός τους έγινε γνωστός από το «Βιβλίο Θανόντων» του παραρτήματος της Βρέμης, που ανασύρθηκε τυχαία μέσα από το ναυάγιο του φορτηγού πλοίου «Thielbek», το οποίο βυθίστηκε κατά τους βομβαρδισμούς στον κόλπο της Λυβίγγης.

Η προέλευση των κρατουμένων από όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης δημιούργησε σειρά προβλημάτων, ιδιαίτερα προβλήματα συνεννόησης. Τα SS κατέβαλαν κάθε προσπάθεια να δημιουργήσουν κλίμα δυσπιστίας και εχθρότητας μεταξύ των διαφόρων εθνότητων. Αλλάστε, όσο πιο αργά έφθανε μια εθνότητα, τόσο πιο δύσκολη ήταν η επιβίωσή της μέσα στο στρατόπεδο, δεδομένου ότι τόσο τα διάφορα πόστα, όσο και οι καλύτερες θέσεις εργασίας ήταν ήδη μοιρασμένα ανάμεσα στους πιο παλιούς. Επιζησαντες του στρατοπέδου βεβαιώνουν ότι στο βαθμό που η γενική κατάσταση στο στρατόπεδο χειροτέρευε (τα τρόφιμα, τα ρούχα, τα κρεβάτια λιγόστευαν, όσο ο αριθμός των κρατουμένων μεγάλωνε), γινόταν όλο και πιο δύσκολη η επιβίωση, των «νέων» κυρίως εθνότητων, όπως ήταν η ελληνική, που έφθασε, ως γνωστό, την αρχή του καλοκαιριού 1944. Αυτό αποδεικνύεται και από το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό θανάτων που παρουσιάζουν οι εθνότητες που ήρθαν τα τελευταία δύο χρόνια (1943-1945). Παρόλα αυτά δεν έλειψε και η αλληλεγγύη μεταξύ των κρατουμένων, που ξεπερνούσε τα εθνικά σύνορα, όπως και η στήριξη των κρατουμένων που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη.

Ο τραγικός επίλογος

Η εκκένωση του στρατοπέδου του Neuengamme και των εγκατεσπαρμένων σε ολόκληρη τη Βόρειο Γερμανία παραρτημάτων του, έμελε να εξελιχθεί σε μια απίστευτη τραγωδία. Όταν τα SS ήταν πια βέβαια ότι οι συμμαχικές δυνάμεις πλησίαζαν στον Ελβα, έθεσαν σε ε-

φαρμογή το σχέδιο του Χίμλερ για την εξάλειψη κάθε ίχνους των εγκλημάτων τους. Φόρτωσαν τους κρατούμενους σε βαγόνια ή ξεκίνησαν πεζή από τα διάφορα εξωτερικά παραρτήματα για το κεντρικό στρατόπεδο. Με νερό και τροφή για δύο μόλις ημέρες, οι κρατούμενοι περιφέρονταν πάνω από μια εβδομάδα από πόλη σε πόλη... Πολλοί πέθαναν από την πείνα και τη δίψα. Αμέτρητοι είναι εκείνοι που εκτελέστηκαν εν ψυχρώ από τις φρουρές των SS επειδή δεν μπορούσαν πια να περπατήσουν. Τα χαντάκια δίπλα στους δρόμους γέμισαν με πτώματα κρατουμένων. Όσοι κατάφεραν να φθάσουν σε κάποιο στρατόπεδο, όπως το Bergen-Belsen, πέθαναν από την αστία και τις επιδημίες, λόγω της κατάστασης που επικρατούσε σε αυτά. Στο στρατόπεδο του Gardelegen, κοντά στο Braunschweig, 1.000 κρατούμενοι κάρκαν ζωντανοί όταν τα SS έβαλαν φωτιά σε ένα σταύλο όπου τους είχαν στριμώξει, λίγες μόλις ώρες πριν φθάσουν οι πρώτοι Αμερικανοί στρατιώτες.

Η εκκένωση του κεντρικού στρατοπέδου του Neuengamme άρχισε τέλος Απριλίου 1945. Υστερα από διαταγή του διοικητή του Max Pauly, όλοι οι φάκελοι και όλα τα αρχεία του στρατοπέδου ρίχτηκαν στους φούρνους του κρεματορίου. Οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν με βαγόνια ή πεζή στο Lübbeck, στη Θάλασσα της Βαλτικής, που απέχει γύρω στα 70 χιλιόμετρα από το στρατόπεδο.

Ομηροι σε πλοία

Οι κρατούμενοι που έφθαναν στον Κόλπο της Λυβίγγης από το κεντρικό στρατόπεδο του Neuengamme και από τα εξωτερικά παραρτήματα, φορτώνονταν σε τρία πλοία που ήταν αγκυροβολημένα εκεί. Στο επιβατηγό «Cap Arcona» 28.000 τόννων, που σε καιρό ειρήνης εκτελούσε το δρομολόγιο Αμβούργο - Ρίο Ιανέιρο, στο φορτηγό «Thielbek» και στο μικρότερο

«Athen» (Αθήνα). Παρά τις αντιρρήσεις του πλοιάρχου του «Cap Arcona» Hans Bertram, ο οποίος δεν ήθελε να επιτρέψει την επιβίβαση των κρατουμένων με το επιχείρημα ότι το πλοίο δεν διέθετε επαρκή σωστικά μέσα, ο επικεφαλής των SS Gehrig τον ανάγκασε με την απειλή των όπλων να δεχθεί την επιβίβαση 4.500 ατόμων. Άλλες 5.000 κρατούμενοι είχαν επιβιβαστεί στα άλλα δύο πλοία, ώστε στις 3 Μαΐου 1945 και στα τρία πλοία βρίσκονταν συνολικά 9.400 κρατούμενοι, φρουρά 700 ανδρών και 100 περίπου μέλη πληρωμάτων.

Μέχρι σήμερα εξακολουθεί να μην είναι αποδεδειγμένο, ποιος ήταν ο πραγματικός σκοπός των SS. Ορισμένοι πιστεύουν ότι ο σκοπός της επιβίβασης στα πλοία ήταν να τα βυθίσουν στην ανοικτή θάλασσα μαζί με τους κρατούμενους. Άλλοι πιστεύουν ότι οι ναζί ήθελαν να διαφύγουν με τα πλοία προς τη Σκανδιναβία χρησιμοποιώντας τους κρατούμενους σαν ζωντανή ασπίδα σε ενδεχόμενες επιθέσεις της συμμαχικής αεροπορίας.

Στις 2.30 το μεσημέρι της 3ης Μαΐου 1945, ύστερα από αναγνωριστικές πτήσεις πάνω από τα πλοία και πιστεύοντας ότι οι ναζί προετοιμάζουν τη φυγή τους, βομβαρδιστικά της 197 και της 263 τακτικής μοίρας της RAF άρχισαν να βομβαρδίζουν τα πλοία, προκειμένου να εμποδίσουν τον απόπλου τους. Πρώτα κτυπούν το «ΑΘΗΝΑ», το πλοίο απαντά αμέσως με αντιαεροπορικά πυρά, σταματάει όμως γρήγορα και υψώνει λευκή σημαία, όταν δέχεται τρία καίρια πλήγματα. Τα βομβαρδιστικά στρέφονται προς τα άλλα πλοία που είναι αγκυροβολημένα στον κόλπο. Το «Thielbek», το «Cap Arcona» και το «Deutschland», τα οποία δέχονται θανάσιμα χτυπήματα. Το «Thielbek» βυθίζεται. Το «Cap Arcona» πιάνει φωτιά. Στο πλοίο ξεσπά πανικός. Όσοι βρίσκονται στο εσωτερικό του δεν έχουν δυνατότητες διαφυγής. Ακόμα και τα φινιστρίνια είναι ασφαλισμένα από την φρουρά. Πολλοί καίγονται ζωντανοί, άλλοι πεθαίνουν από ασφυξία.

Τα βρετανικά βομβαρδιστικά υπερίπτανται επί 20 περίπου λεπτά πάνω από τα πληγμένα πλοία συνεχίζοντας να βάλλουν με τα πολυβόλα τους. Στη διάρκεια των βομβαρδισμών και των πολυβολισμών, εκατοντάδες κρατούμενοι και μέλη της φρουράς κατορθώνουν να πέσουν στη θάλασσα. Η θαλάσσια περιοχή γύρω από τα πλοία γεμίζει με ανθρώπινα κεφάλια που αγωνίζονται απεγνωσμένα να πιαστούν από κάποια σανίδα. Αυτοπτες μάρτυρες, όπως ο διασωθείς Γάλλος κρατούμενος Rudi Goguel, περιγράφουν τις εφιαλτικές σκηνές που διαδραματίζονται πάνω στα παγωμένα νερά. Τα θύματα της τραγωδίας ξεπερνούν τις 7.000. Επί εβδομάδες ολόκληρες οι παραλίες της Βαλτικής γεμίζουν από πτώματα. Παντού ανοίγονται ομαδικοί τάφοι. Τα βρετανικά στρατεύματα που έχουν φθάσει ήδη στο Νίστατ και τις γύρω πόλεις φροντίζουν για την ταφή των νεκρών και

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ NEUENGAMME και των εξωτερικών παραρτημάτων του

1) Ευθύμιος Γιαννιός	γεν.	1900	Άγιος Ευθymiος	επιφανής	†02.03.1945	Neuengamme
2) Σταύρος Αναγνωστόπουλος	*	1904		αξιωματικός	†16.03.1945	Βέρμιν
3) Γρηγόριος Αναστασιάδης	*	25.12.1896	Ειρήνιση	μεταφράστης	†14.12.1944	Βέρμιν
4) Γεώργιος Ανδριανός	*	1900	Μεταφράστης	αξιωματικός	†26.02.1945	Αββούργιο (Chisle)
5) Γεώργιος Αθανασίου	*	1906	Καίσιος	αξιωματικός	†07.01.1945	Αββούργιο - Vaddel
6) Βασίλειος Αλκιβιάδης	*	1904			†16.03.1945	Neuengamme
7) Αλέξανδρος Εμμανουήλ	*	02.02.1911			†28.07.1945	
8) Ανδρέας Βασιλειάδης	*	1900	Καίσιος	αξιωματικός	†10.01.1945	Βέρμιν (Thielbau)
9) Αλέξανδρος Βασιλειάδης	*	16.02.1914	Καίσιος	εργάτης	†20.04.1945	Βασιλειάδης
10) Γεώργιος Χαρδανόπουλος	*	24.05.1920	Βόσας	εμπόρος	†26.02.1945	Neuengamme
11) Χρήστος Χριστοφορίδης	*	1906	Κωνσταντίνος	επισκοπικός	†26.02.1945	Βέρμιν
12) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	25.03.1920	Αγ. Αιφώνη	εργάτης	†22.03.1944	Βασιλειάδης
13) Αναστάσιος Δαβριώτης	*	01.01.1905	Παρατός	μεταφράστης	†01.03.1945	Neuengamme
14) Ιωάννης Χατζηγεωργίου	*	25.12.1895	Σέρρας	επισκοπικός	†16.11.1944	Neuengamme
15) Ιωάννης Δομαζάκης	*	1915			†07.04.1945	Neuengamme
16) Ελευθέριος Δομαζάκης	*	1915	Γέρωντα		†01.02.1945	Neuengamme
17) Αναστάσιος Δομαζάκης	*	22.01.1915			†03.03.1945	Neuengamme
18) Ελευθέριος Ιωάννου	*	05.05.1917	Αθήνα	μήτρ. συντάκτης	†13.12.1944	Βέρμιν
19) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	*	19.11.1925	Α. Ευδοκίμης	επισκοπικός	†26.01.1945	Neuengamme
20) Παναγιώτης Κόλλας	*	15.05.1901			†03.03.1945	Neuengamme
21) Ιωάννης Κουράκης	*	1922	Αθήνα	αξιωματικός	†02.03.1945	Αββούργιο - Vaddel
22) Δημήτριος Κουράκης	*	05.02.1902			†28.10.1944	Βέρμιν
23) Αναστάσιος Κωνσταντίνος	*	1914	Κωνσταντίνος		†05.03.1944	Βέρμιν
24) Εμμανουήλ Κωνσταντίνος	*	1930	Σημειώθηκε	αξιωματικός	†02.03.1945	«Cap Arcona»
25) Ειρήνη Κωνσταντίνος	*	1916	Σημειώθηκε	αξιωματικός	†20.02.1945	Αββούργιο (Chisle)
26) Αλεξάνδρος Κουραμπίδης	*	27.01.1927	Αθήνα	μεταφράστης	†28.02.1945	Chisle
27) Ιωάννης Κουραμπίδης	*	03.03.1906	Κρήνη	αξιωματικός	†22.11.1942	Neuengamme
28) Νικόλαος Κρεμπίδης	*	1919			†14.01.1945	Neuengamme
29) Καραβίτης	*	05.02.1902			†28.10.1944	Neuengamme
30) Πατριάρχης Κωνσταντίνος	*	1906	Καρπύλι Αιόλεως		†30.12.1944	Neuengamme
31) Ιωάννης Γεωργίου	*	1910			†31.01.1945	Neuengamme
32) Δημήτριος Γεωργίου	*	26.10.1897	Σημειώθηκε		†11.01.1945	Neuengamme
33) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	*	19.11.1925			†26.01.1945	Neuengamme
34) Παναγιώτης Κωνσταντίνος	*	12.02.1896	Παρατός		†26.01.1945	Neuengamme
35) Ιωάννης Κουραμπίδης	*	1921	Μ. Ασία		†02.04.1945	Βέρμιν (Thielbau)
36) Γεώργιος Χανός	*	02.10.1915			†26.11.1944	Αββούργιο (Chisle)
37) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1925			†07.03.1945	Neuengamme
38) Ιωάννης Χατζηγεωργίου	*	25.12.1895			†16.11.1944	Neuengamme
39) Αθανάσιος Παπαδόπουλος	*	1912			†19.10.1944	Βασιλειάδης
40) Γεώργιος Παπαδόπουλος	*	16.05.1919	Ειρήνιση		†10.02.1945	Neuengamme
41) Αγγελος Αγγελίδης	*	25.05.1922	Σημειώθηκε		†22.03.1945	Βέρμιν (Thielbau)
42) Ιωάννης Κωνσταντίνος	*	30.05.1916	Αθήνα		†26.02.1945	Βέρμιν (Thielbau)
43) Ιωάννης Κωνσταντίνος	*	05.10.1911	Σημειώθηκε		†07.03.1945	Neuengamme
44) Κωνσταντίνος	*				†15.06.1945	
45) Αργύριος Μήτσος	*	15.01.1914			†28.03.1945	Neuengamme
46) Νικόλαος Μήτσος	*	21.03.1925	Παρατός		†28.11.1944	Neuengamme
47) Γεώργιος Μουράτος	*	24.01.1900	Ειρήνιση		†07.12.1944	Neuengamme
48) Δημήτριος Μουρατίδης	*	1916	Κόνιας		†07.12.1944	Βέρμιν (Thielbau)
49) Ευάγγελος Καραβίτης	*	1930	Καραβίτης		†20.12.1944	Βέρμιν (Thielbau)
50) Νικόλαος Νικόλαος	*	1915			†26.01.1945	Neuengamme
51) Ιωάννης Σαμψάκης	*	1914			†22.11.1944	Αββούργιο
52) Νικόλαος Παπαδόπουλος	*	19.12.1926	Κόνιας		†05.04.1945	Βέρμιν (Thielbau)
53) Νικόλαος Χαλκιάς	*	07.07.1905			†05.04.1945	Neuengamme
54) Νικόλαος Καραβίτης	*	1919			†14.01.1945	Neuengamme
55) Γεώργιος Παπαδόπουλος	*	16.05.1919	Ειρήνιση		†10.02.1945	Neuengamme
56) Ευάγγελος Σημειώθηκε	*	1930	Ηράκλειο		†16.02.1945	Neuengamme
57) Ιωάννης Σημειώθηκε	*	1921			†27.01.1945	Neuengamme
58) Νικόλαος Παπαδόπουλος	*	1907	Κόνιας		†20.01.1945	Βέρμιν (Thielbau)
59) Γεώργιος Παπαδόπουλος	*	04.01.1905			†03.12.1944	Βέρμιν (Thielbau)
60) Σημειώθηκε Βασιλειάδης	*	02.05.1919			†01.03.1945	Βέρμιν (Thielbau)
61) Αναστάσιος Κωνσταντίνος	*	1914	Κωνσταντίνος		†05.03.1944	Βέρμιν (Thielbau)
62) Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος	*	10.1925			†16.12.1944	Βέρμιν (Thielbau)
63) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	20.10.1909			†05.01.1945	Neuengamme
64) Δημήτριος Κωνσταντίνος	*	1906	Σημειώθηκε		†05.03.1945	Neuengamme
65) Σημειώθηκε Κωνσταντίνος	*	1930			†11.01.1944	Neuengamme
66) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1904			†20.11.1944	Neuengamme
67) Βασίλειος Κωνσταντίνος	*	1925	Κόνιας		†03.01.1945	Neuengamme
68) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	*	1930			†03.03.1945	Neuengamme
69) Δημήτριος Κωνσταντίνος	*	31.05.1906			†19.01.1945	Neuengamme
70) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1915			†10.03.1945	Neuengamme
71) Σημειώθηκε Κωνσταντίνος	*	02.12.1916	Αγία Παρασκευή		†13.01.1945	Βέρμιν (Thielbau)
72) Σημειώθηκε Παπαδόπουλος	*	1925			†26.12.1944	St. Pauli
73) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	14.05.1924			†08.11.1944	Neuengamme
74) Ευάγγελος Κωνσταντίνος	*	02.05.1906			†26.11.1944	St. Pauli
75) Αλεξάνδρος Κωνσταντίνος	*	1925			†31.01.1945	Neuengamme
76) Παναγιώτης Βασιλειάδης	*	20.05.1920	Βόσας		†30.01.1945	Neuengamme
77) Παναγιώτης Σημειώθηκε	*	1934			†03.12.1944	Βέρμιν (St. Pauli)
78) Παναγιώτης Σημειώθηκε	*	17.01.1912	Κωνσταντίνος		†22.02.1945	Neuengamme
79) Δημήτριος Κωνσταντίνος	*	1922	40 Επισκοπικός		†16.01.1945	Neuengamme
80) Σημειώθηκε Βασιλειάδης	*	1915	Υόρρα		†05.03.1945	Αββούργιο
81) Νικόλαος Παπαδόπουλος	*	12.01.1909			†26.02.1945	Αββούργιο (Chisle)
82) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	21.07.1906			†16.03.1945	Βέρμιν
83) Σταύρος Παπαδόπουλος	*	06.05.1899			†20.01.1945	Neuengamme
84) Γεώργιος Παπαδόπουλος	*	04.01.1914			†16.03.1945	Neuengamme
85) Γεώργιος Παπαδόπουλος	*	07.05.1910			†19.01.1945	Neuengamme
86) Αναστάσιος Κωνσταντίνος	*	1912			†16.01.1945	Neuengamme
87) Γεώργιος Κωνσταντίνος	*	1919			†07.03.1945	Neuengamme
88) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	17.02.1906			†16.01.1945	Neuengamme
89) Αναστάσιος Κωνσταντίνος	*	22.01.1905			†03.03.1945	Neuengamme
90) Ερρίκος Κωνσταντίνος	*				†16.03.1945	Cap Arcona
91) Διονύσιος Κωνσταντίνος	*				†16.03.1945	Cap Arcona
92) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	10.05.1902			†03.12.1944	Neuengamme
93) Δημήτριος Χαρδανόπουλος	*	12.05.1919			†16.03.1945	Cap Arcona
94) Παναγιώτης Παπαδόπουλος	*	24.12.1917	Αγ. Δημήτριος		†07.01.1945	Neuengamme
95) Δημήτριος Παπαδόπουλος	*	02.02.1917	Αγ. Δημήτριος		†07.02.1945	Αββούργιο (Chisle)
96) Σημειώθηκε Βασιλειάδης	*	02.01.1925	Καίσιος		†16.12.1944	Port of Arcona
97) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	21.03.1922	Αθήνα	επισκοπικός	†10.03.1945	Αββούργιο (Chisle)
98) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	*	03.11.1922	Αθήνα	αξιωματικός	†30.04.1945	St. Pauli
99) Νικόλαος Κωνσταντίνος	*	03.01.1922	Αθήνα	αξιωματικός	†16.03.1945	Cap Arcona
100) Ιωάννης Γεωργίου	*	07.05.1910	Σημειώθηκε		†31.01.1945	Neuengamme
101) Ιωάννης Κωνσταντίνος	*				† 4/1945	Burgin - Babs
102) Πατριάρχης Παπαδόπουλος	*	21.05.1909			†16.03.1945	Neuengamme
103) Γεώργιος Κωνσταντίνος	*	1930			†07.01.1945	Neuengamme
104) Χρήστος Κωνσταντίνος	*	1919			†20.03.1944	Neuengamme
105) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1915			†10.03.1945	Neuengamme
106) Σημειώθηκε	*	1915			†28.04.1945	Neuengamme

Χωρίς στοιχεία

1) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	γεν.	1914	
2) Αθανάσιος	*	16.12.1922	
3) Αλεξάνδρος Παπαδόπουλος	*	1914	Παρατός
4) Αθανάσιος Γεωργίου	*	16.1900	
5) Αγγελίδης Γεωργίου	*	1919	Κωνσταντίνος
6) Αγγελίδης Δημήτριος	*	1930	
7) Αθανάσιος	*		
8) Αθανάσιος Παπαδόπουλος	*		
9) Αθανάσιος Κωνσταντίνος	*		
10) Αθανάσιος	*	17.1920	
11) Κωνσταντίνος Βασιλειάδης	*	1912	
12) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1925	
13) Χαρδανόπουλος από την Κωνσταντίνος	*		
14) Χαρδανόπουλος από την Κωνσταντίνος	*		
15) Δημήτριος Βασιλειάδης	*		
16) Κωνσταντίνος Χανός	*		
17) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
18) Κωνσταντίνος Σημειώθηκε	*		
19) Κωνσταντίνος Γεωργίου	*		
20) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
21) Κωνσταντίνος Δημήτριος	*		
22) Κωνσταντίνος Εμμανουήλ	*		
23) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος Δημήτριος	*	3.12.1917	
24) Κωνσταντίνος Δημήτριος	*		
25) Κωνσταντίνος Γεωργίου	*		
26) Κωνσταντίνος Εμμανουήλ	*		
27) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος από την Κωνσταντίνος	*		
28) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	15.1900	
29) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
30) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
31) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
32) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
33) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
34) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
35) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
36) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
37) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
38) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
39) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
40) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
41) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
42) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	27.7.1915	
43) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*	1912	
44) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
45) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
46) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
47) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
48) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
49) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		
50) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	*		

την περιθαλψη των τραυματιών. Ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων κρατουμένων που χάθηκαν στον Κόλπο της Λυβιγγής δεν έγινε ποτέ γνωστός. Από μαρτυρίες Ελλήνων επιζώντων, το Μουσείο Ιστορίας του Αμβούργου, κατόρθωσε να καταγράψει μερικά μόνο ονόματα Ελλήνων κρατουμένων που χάθηκαν στα

κύματα της Βαλτικής: πρόκειται για τον Πάνο Κοντογούρη, τον Ευάγγελο Κυριακόπουλο, τον Ερρίκο Κουτρούλη, τον Δανιήλ Θωμαΐδη και τον Δημήτριο Χατζηδημητρίου. Πενήντα τρία χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, η Ελλάδα ανήκει στις λίγες χώρες που αμέλησαν να φροντίσουν για τους τάφους των

παιδιών τους που άφησαν την τελευταία τους πνοή μακριά από την πατρίδα, στο κάτεργο του Neuengamme και τα παγωμένα νερά της Βαλτικής. Στο στρατόπεδο του Neuengamme μια απείρητη πλάκα με την ένδειξη ΕΛΛΑΣ που τοποθετήσαν ξένες οργανώσεις επιζώντων θυμίζει τους Ελληνες νεκρούς. Στο

Νόιστατ υπάρχει μια απλή επιγραφή πάνω στο μνημείο που γράφει «ΕΛΛΗΝΕΣ». Οργανώσεις ομογενών ξεκίνησαν τα τελευταία χρόνια μια προσπάθεια να τιμηθούν οι νεκροί του Νόιενγκαμπε και να ανεγερθεί εκεί ένα μνημείο για τους Ελληνες νεκρούς. Και οι προσπάθειες όμως αυτές ξεχάστηκαν γρήγορα...

«Ενθάδε κείται...»

«Νότιο Νεκροταφείο του Μονάχου»: ένα κοιμητήριο Ελλήνων και φιλελλήνων

Εργο του ζωγράφου Θόδωρου Βρυζάκη με τίτλο «Η υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγι», 1861. Ο Βρυζάκης σπούδασε στο Μόναχο στηριζόμενος από τον βασιλιά Λουδοβίκο Α', έζησε και πέθανε εκεί, το 1878, έπειτα από μακρόχρονη παραμονή και μία σπουδαία καριέρα ζωγράφου (φωτ.: «Εκδοτική Αθηνών»).

Της **Σταθώς Ματζουράνη**

Κοινωνικής Παιδαγωγολόγης

ΤΟ «ΝΟΤΙΟ Νεκροταφείο του Μονάχου», ένα από τα πιο σπουδαία της Ευρώπης, δεν λειτουργεί πια. Έχει μετατραπεί σε μουσειακό χώρο, μάρτυρα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης, αλλά και ολόκληρης της Βαυαρίας, τεσσάρων και περισσότερων αιώνων. Σε αυτό το νεκροταφείο-μουσείο αναπαύονται και τρεις γνωστοί Έλληνες που έζησαν και πέθαναν τον περασμένο αιώνα.

Η πόλη του Μονάχου ιδρύθηκε περίπου το 1158 δίπλα στον ποταμό Ιζαρ. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, το πρώτο νεκροταφείο της πόλης είχε κτιστεί το 1170. Με την αύξηση του πληθυσμού δημιουργήθηκε η ανάγκη να ιδρυθούν και άλλα κοιμητήρια που κτίζονταν τότε εντός των τειχών της πόλης. Όταν όμως το 1563 ξέσπασε στο Μόναχο μια φοβερή επιδημία πανούκλας, κρίθηκε αναγκαίο να ανοίξουν -αυτή τη φορά έξω από τα τείχη της πόλης- ένα νέο νεκροταφείο, το εξωτερικό νεκροταφείο, όπως το ονόμασαν. Πηγές αναφέρουν ότι εκεί βρισκόταν ήδη ένα μικρό κοιμητήριο όπου θάβονταν οι φτωχοί και ανώνυμοι πολίτες. Σε

αυτό το χώρο δημιουργήθηκε το 1563 το «Νότιο Νεκροταφείο του Μονάχου», όπως λέγεται μέχρι σήμερα.

Οι επώνυμοι πολίτες δεν ήθελαν οι ίδιοι τους άνθρωποι να ενταφιάζονται στο νέο νεκροταφείο, το οποίο θεωρούσαν δεύτερης κατηγορίας. Μέχρι που απαγορεύτηκαν εντελώς οι ταφές σε κοιμητήρια που βρίσκονται εντός των τειχών της πόλης. Οι επιδημίες της χολέρας και της πανούκλας ήταν η αιτία να επεκτείνεται συνεχώς το νέο νεκροταφείο, μέχρι και το 1783. Στα αρχεία της περιοχής βρίσκονται στοιχεία που σήμερα τα διαβάζουμε και χαμογελάμε. Οι αρχές της πόλης τότε πίστευαν ότι ο αέρας της περιοχής είχε μολυνθεί από την ύπαρξη και χρήση του νεκροταφείου, που κρίθηκε επικίνδυνο για την υγεία των κατοίκων. Εδώσαν, μάλιστα, εντολή να φυτεύουν γύρω από τους τάφους διάφορα βότανα με έντονη μυρωδιά γιατί πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο θα καταπολεμούσαν τις οσμές που έφερνε ο αέρας από το νεκροταφείο...

Πολλά στοιχεία σε κάθε κοιμητήριο υποδηλώνουν το οικονομικό και το κοινωνικό επίπεδο μιας συγκεκριμένης εποχής. Εδώ στο «Νότιο νεκροταφείο» οι παμπάλαιοι

χορταριασμένοι τάφοι με τα ονόματα σπουδαίων ανδρών και γυναικών φανερώσουν την ιστορική πορεία της πόλης τετρακοσίων ετών και υποβάλουν με μια αίσθηση μυστηρίου κάτω από τα αιωνόβια δέντρα, το θαυμασμό στα μεγάλα έργα των ανθρώπων. Οι νεκροί που βρίσκονται σε αυτό το νεκροταφείο αντιπροσωπεύουν για την ιστορία της πόλης μια μεγάλη και σπουδαία περίοδο.

Ελληνικοί τάφοι

Υπουργοί και βουλευτές του 19ου αιώνα βρίσκονται θαμμένοι εδώ. Αλλά και επιστήμονες από όλους τους τομείς, αρχιτέκτονες, γλύπτες, γιατροί, φιλόσοφοι, ιστορικοί, μουσικοί, ηθοποιοί, ό,τι σημαντικότερο υπήρχε σ' αυτή την πόλη είναι εδώ. Αλλωστε, ονομάζεται και «νεκροταφείο των διασήμων».

Στους διαδρόμους συναντάς σύμβολα μιας εποχής που δύνει: Υδρίες, σφίγγες, πυραμίδες, μνημεία γοτθικού ρυθμού, παιδιά που κλαίνε, Παναγίες που διπλώνουν καρτερικά τα χέρια τους. Συνεχίζεις την ανίχνευση στο μακρινό παρελθόν και το μάτι σου πέφτει σε κάποιους τάφους που ξεχωρίζουν από τους άλλους.

Είναι δύο τάφοι κλασικιστικού

ρυθμού. Βλέπεις με έκπληξη ότι πάνω τους έχουν χαραγμένα ελληνικά γράμματα: «Ενθάδε κείται Ηλίας Μαυρομιχάλης, ο Σπαρτιάτης»... κοινοστούσε να διαβάσεις και νομίζεις ότι θα ακούσεις τον Μαυρομιχάλη να σε χαιρετά... Λίγο πιο κει ανακαλύπτεις ακόμη έναν ελληνικό τάφο. Και σε αυτόν υπάρχουν χαραγμένα ελληνικά γράμματα: Ενθάδε κείται Λεωνίδης, Εκτονος Ανδρούτσου, Υιός Οδυσσέως, προς της Ηβης Αποδανών εν Μοναχῳ τη 1111 Δεκεμβρίου έτει ΧΗΗΗΗΗΗΗΗΗ ΔΔΔ ΙΙΙ. Βαδίζεις στους διαδρόμους του νεκροταφείου και νιώθεις κάπως καλύτερα μετά την ανακάλυψη των ελληνικών τάφων. Σύντομα βλέπεις ακόμη έναν: Ανήκει στον μεγάλο Έλληνα ζωγράφο Θεόδωρο Βρυζάκη.

Πώς βρέθηκαν, όμως, οι τρεις Έλληνες εδώ;

Όταν το 1825 ο Λουδοβίκος ο πρώτος ανέβηκε στο θρόνο της Βαυαρίας πρόσφερε στους Έλληνες που βρίσκονταν εκεί αρκετά προνόμια. Ήταν φιλέλληνας και όταν έγινε βασιλιάς έδωσε εντολή να κτιστούν στην πόλη πολλά δημόσια κτίρια σε κλασικιστικό ρυθμό. Γιος του Λουδοβίκου του πρώτου, ήταν ο Οθωνας που αργότερα έγινε βασιλιάς της Ελλάδας. Εκείνη την

εποχή ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων νέων, αρκετά παιδιά των αγωνιστών του 1821, πήγαιναν στο Μόναχο, συχνά με υποτροφίες του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου, για να σπουδάσουν. Μερικοί φοιτούσαν στο «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» που αργότερα ονομάστηκε «Ελληνικό Λύκειο» ή «Βασιλικό Ελληνικό Λύκειο». Το σχολείο στηριζόταν οικονομικά και από το βασιλιά Λουδοβίκο.

Ανάμεσα στους πολλούς Έλληνες που βρέθηκαν εκείνη την εποχή στο Μόναχο ήταν και οι: Μαυρομιχάλης, Ανδρούτσος, Βρυζάκης. Οι δύο πρώτοι έπεσαν θύματα της χολέρας και πέθαναν το 1836, ενώ ο Βρυζάκης πέθανε στο Μόναχο το 1878 έπειτα από μακρόχρονη παραμονή εκεί και μια σπουδαία καριέρα ζωγράφου.

Απόγονοι πολεμιστών

Ο βασιλιάς της Βαυαρίας φρόντισε οι δύο Έλληνες, Μαυρομιχάλης και Ανδρούτσος, να ταφούν με τιμές και έδωσε εντολή να κτιστούν οι τάφοι τους με δαπάνες του κράτους. Ο πρώτος και ο πιο εντυπωσιακός από τους τρεις ελληνικούς τάφους ανήκει στον **Ηλία Μαυρομιχάλη** ή Κατσαίο. Γεννήθηκε στη Σπάρτη το 1800 και ήταν ανιψιός του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, γιος του αδελφού του. Ο Ηλίας Μαυρομιχάλης ήταν ένας από τους αρχηγούς του απελευθερωτικού αγώνα, αξιωματικός-συνταγματάρχης. Ο τότε βασιλιάς Οθωνας τον έκανε υπασιπστή του. Ο τάφος του που σχεδιάστηκε από το σπουδαίο αρχιτέκτονα της εποχής Λέο φον Κλέντζε (Leo Von Klenze) σε κλασικιστικό ρυθμό, ανήκει στα σπουδαία ιστορικά, πολιτιστικά και καλλιτεχνικά μνημεία του νεκροταφείου.

Στο μπροστινό μέρος του τάφου υπάρχει κείμενο στα αρχαία ελληνικά και στο πίσω στα γερμανικά. Σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν, το κείμενο είχε συντάξει ο ίδιος ο βασιλιάς Λουδοβίκος με κάποια αρχαία ελληνικά που γνώριζε.

Ο δεύτερος ελληνικός τάφος που βρίσκεται στο «Νότιο Νεκροταφείο» ανήκει στον **Λεωνίδα Ανδρούτσο**, γιο του αγωνιστή του 1821 Οδυσσέα Ανδρούτσου. Γεννήθηκε στις Λιβανάτες Λοκρίδας το 1824. Μετά την άφιξη του Οθωνα στην Ελλάδα πήγε στο Μόναχο για σπουδές. Φοίτησε στο «Ελληνικό Λύκειο». Σε ηλικία δώδεκα χρόνων έπεσε κι αυτός θύμα της χολέρας και πέθανε. Ο τάφος του σχεδιάστηκε, όπως και του Μαυρομιχάλη, από τον αρχιτέκτονα Λέο φον Κλέντζε. Είναι λίγο πιο μικρός από του Μαυρομιχάλη και έχει κι αυτός κλασικιστικό ρυθμό. Στο μπροστινό μέρος υπάρχει κείμενο επίσης στα αρχαία ελληνικά, ενώ στο πίσω στα γερμανικά. Μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Εδώ αναπαύεται ο Λεωνίδας, γιος του Οδυσσέα, εγγονός του Ανδρούτσου, που πέθανε στο Μόναχο σε παιδική ηλικία στις 8.12.1836». Το κείμενο αναφέρεται επίσης στην τραγική μοίρα ενός

Ο εντυπωσιακός τάφος του Ηλία Μαυρομιχάλη, που σχεδιάστηκε από τον σπουδαίο αρχιτέκτονα Λέο φον Κλέντζε στο «Νότιο Νεκροταφείο» του Μονάχου. Ανήκει στα σπουδαία ιστορικά και πολιτιστικά μνημεία του νεκροταφείου. Πληροφορίες της εποχής αναφέρουν ότι ο Μαυρομιχάλης, κατά την παραμονή του στο Μόναχο, δηλητηριάστηκε από τον αρχίατρο του Οθωνα Βίμπερ, έπειτα από σκοτεινή αυλική συνωμοσία.

παιδιού που πεθαίνει στα ξένα.

Ο τρίτος ελληνικός τάφος που υπάρχει στο νεκροταφείο ανήκει στον σπουδαίο ζωγράφο Θεόδωρο Βρυζάκη. Ο Βρυζάκης γεννήθηκε στη Θήβα το 1814. Σε ηλικία δεκαοχτώ χρόνων πήγε στο Μόναχο με τα πρώτα ελληνόπουλα και φοίτησε στο «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο». Σπούδασε στο «Σχολείον των Τεχνών» της Αθήνας και στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου. Στη ζωγραφική του ασχολήθηκε περισσότερο με θέματα επηρεασμένα από την ελληνική επανάσταση. Για το λόγο αυτό ταξίδεψε το 1848 ειδικά στην Ελλάδα και μελέτησε επί τρία χρόνια ιστορικούς τόπους, πρόσωπα και ενδυμασίες. Γνωστά του έργα είναι, μεταξύ των πολλών που έχει δημιουργήσει, και «Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ευλογεί τη σημαία της επανάστασης», «Στρατόπεδο του Καραϊσκάκη», «Εξοδος του Μεσολογγίου», «Υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι». Σε αυτά τα έργα του Βρυζάκη συνδυάζεται ο ρομαντικός χαρακτήρας της ζωγραφικής του κύκλου του Μονάχου με περιορισμένη χρησιμοποίηση τύπων του κλασικισμού.

Τάφοι φιλελλήνων

Σε αυτό το νεκροταφείο έχουν ταφεί μεγάλες προσωπικότητες της πόλης του Μονάχου που πολλοί από αυτούς ήταν γνωστοί σε όλη την

Ευρώπη. Επίσης, εδώ είναι θαμμένοι και Γερμανοί που την εποχή που ήταν ο Οθωνας βασιλιάς της Ελλάδας, τον είχαν ακολουθήσει και αρκετοί είχαν καταλάβει δημόσιες θέσεις. Μεταξύ αυτών, εκτός των στρατιωτικών ήταν και διάφοροι επιστήμονες, νομικοί, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, βοτανολόγοι, παιδαγωγοί κ.λπ. που επηρέασαν τις εξελίξεις στο τότε νεαρό ελληνικό κράτος. Μεταξύ των διασημοτήτων που είχαν σχέση με την Ελλάδα κείνται ενθάδε: ο Γερμανός φιλόλογος και παιδαγωγός Φρειδερίκος Τιρς (Friedrich Thiersch). Γεννήθηκε το 1784 και πέθανε το 1860. Σπούδασε φιλολογία και θεολογία στη Λειψία και το Γκέτινγκεν.

Όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση έδειξε άκρως φιλελληνισμό και βοήθησε τους Έλληνες με διάφορους τρόπους. Ταξίδεψε και ο ίδιος στην Ελλάδα και αρκετές φορές παρενέβαινε κατευναστικά για τη διευθέτηση συγκρούσεων μεταξύ των Ελλήνων. Έχει γράψει πολλά βιβλία για την Ελλάδα, όπως: «Ελληνική γραμματική προπάντων της ομηρικής διαλέκτου» κ.ά.

Ο ιστορικός Τάσος Βουρνάς στο βιβλίο του «Το ελληνικό 1848» μεταξύ άλλων αναφέρει για τον Τιρς: «Μια γενναία και λογική φωνή υπέρ της ελληνικής αγροτιάς προέρχεται από την πλευρά των ξένων. Είναι του Βαυαρού Φρειδερίκου Τιρς που με το βιβλίο του «Περί της συγχρό-

νου καταστάσεως της Ελλάδος και περί των μέσων αναγεννήσεως αυτής, 1835», έδωσε τη σωστή λύση του αγροτικού. Ο Τιρς είναι ο μόνος ξένος που κατάλαβε τις ιδιομορφίες της ελληνικής πραγματικότητας». Ο διάσημος Γερμανός αρχιτέκτονας Λέο φον Κλέντζε είναι επίσης θαμμένος στο «Νότιο Νεκροταφείο». Σε αυτόν οφείλει το Μόναχο τη νεοκλασική του μορφή. Είναι αυτός που σχεδίασε τη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, τα Προπύλαια, την Παλαιά Πινακοθήκη, τον Μονόπτερο στον Αγγλικό Κήπο της πόλης και πολλά άλλα. Στην Ελλάδα έργο του είναι ο Άγιος Διονύσιος, εκκλησία των Καθολικών στην οδό Πανεπιστημίου. Ο Φρειδερίκος Γκέρτνερ (Friedrich Gaertner) αρχιτέκτονας, είναι θαμμένος δίπλα στον τάφο του Κλέντζε. Και τι σύμπτωση! Οι δύο γείτονες στην αιωνιότητα είχαν όσο ζούσαν σοβαρές επιστημονικές και επαγγελματικές διαφορές και οι σχέσεις τους στη ζωή δεν υπήρξαν καθόλου καλές. Ο Φρειδερίκος Γκέρτνερ είναι αυτός που έχει σχεδιάσει το κτίριο των παλαιών ανακτόρων στην Αθήνα (σημερινή Βουλή), χαρακτηριστικό δείγμα του γερμανικού κλασικισμού.

Ο Λούτβιχ Λάνγκε (Ludwig Lange) Γερμανός αρχιτέκτονας. Έργο του στην Αθήνα είναι το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1866. Και ακόμα ο πασίγνωστος στους Έλληνες Γερμανός ιστορικός Ιάκωβος Φαλμεράγιερ (Jakob Fallmerayer).

Μνημόσυνο

Οι Έλληνες που ζουν και εργάζονται σήμερα στο Μόναχο, για να τιμήσουν όλους τους νεκρούς που αγωνίστηκαν το 1821 για τα ιδανικά της ελευθερίας, τέλεσαν πρόσφατα ένα μνημόσυνο πάνω από τους τάφους των τριών Ελλήνων που βρίσκονται θαμμένοι στο «Νότιο Νεκροταφείο». Η εκδήλωση διοργανώθηκε με πρωτοβουλία του «Συλλόγου Ελλήνων Επιστημόνων Μονάχου» και του Ελληνικού Προξενείου της ίδιας πόλης με ομιλητή τον διδάκτορα φιλοσοφίας κ. Γιώργο Μυλωνά. Ο κ. Μυλωνάς στην ομιλία του μεταξύ άλλων αναφέρει: «Στεκόμαστε δίπλα στους τάφους του Ηλία Μαυρομιχάλη και του Λεωνίδα Ανδρούτσου και μνημονεύουμε τον Γ. Μακρυγιάννη, τον Μ. Μπότσαρη, τον Γ. Καραϊσκάκη, τον Θ. Κολοκοτρώνη, τον Διάκο, τον Παπαφλέσσα, την Χάιδω Τζαβέλλα, τη Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, τη Μαντώ Μαυρογένους. Μνημονεύουμε όλους τους νεκρούς, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, των πολέμων του 1897, του 1912-13, της Μ. Ασίας, του 1940-44, τα παιδιά μας του εμφυλίου πολέμου και των δύο παρατάξεων».

Βιβλιογραφία:

1. Max Joseph Hufnagel: «Beruente Tote im Suedlichen Friedhof zu Muenchen». Manz Verlag.
2. Τάσος Βουρνάς: «Το ελληνικό 1848». Εκδόσεις Τολίδη.
3. Ελλάδα: «Ιστορία και πολιτισμός. Το νέο ελληνικό κράτος». Μαλλιάρης-Παιδεία.